

O ENTROIDO RIBEIRAO DE SANTIAGO DE ARRIBA (CHANTADA (LUGO) (II)

José Manuel Blanco Prado

I. Limiar

No ano 2012, Carmen Pernas e un servidor realizamos un traballo, publicado na revista *Croa*, sobre o Entroido Ribeirao de Santiago de Arriba (Chantada). Nel faciamos mención, entre outros trazos, a que era un dos poucos entroidos que quedaban no medio rural galego que conservaba os seus sinais de identidade.

Doce anos despois, un dos autores, José Manuel Blanco Prado, leva a cabo un segundo traballo no que salienta as seguintes peculiaridades:

1ª. As máscaras deste Entroido, reflectidas nos volantes, nos maragatos e nos mecos. A tarefa que levan a cabo os mecos nos diferentes oficios vai ser unha novidade deste traballo, xa que se describen máis de vinte oficios usando as propias palabras dalgúns dos seus participantes.

2ª. O dinamismo do Entroido: é dicir, como era o Entroido antes e como é agora, apreciando os cambios que houbo a nivel de organización, de participación e de coñecemento ao exterior.

3ª. O rol que teñen hoxe tanto as mulleres como os cativos no Entroido e o que exercían antes. Na actualidade, ambos os dous grupos participan dun xeito activo no festexo do Entroido, algo que antano era impensable. Isto motiva que o Entroido teña que contar sempre con estes grupos para manterse dun xeito permanente e, ademais, con ese carácter rexuvenecedor.

4ª. As diferencias existentes entre este Entroido de Santiago de Arriba cos últimos Entroidos da ribeira miñota, que tiveron lugar xa hai uns anos.

5ª. A proxección deste Entroido —que xa é BIC (Ben de Interese Cultural) dende o ano 2019— de cara ao exterior mediante conferencias, talleres e desfiles é o que vai posibilitar que se coñeza unha tradición que unicamente se mantén en Santiago de Arriba (Chantada) e, ademais, poder fomentar unha participación infantil e xuvenil neste evento festivo.

II. Trazos xerais sobre o Entroido

1. Significación do vocábulo Entroido e tempo de celebración

O Carnaval recibe en Galicia o nome de Entroido, que procede do latín *Intritus* e que significa entrada ou comezo do ano ou da primavera. Segundo as zonas recibe os nomes de "Antroido", "Introido", "Entrudio" e "Entrudo" (Risco, 1979, p. 611). Unha nova acepción sería considerar o Entroido como a entrada do tempo que precede á Coresma.

O tempo de Entroido está relacionado coa Pascua de Resurrección, festa de carácter lunar que celebra o día da morte de Xesús. Esta conmemoración, segundo o Concilio de Nicea, realízase o primeiro domingo que segue á lúa chea de primavera. Polo tanto, o domingo de Entroido lévase a cabo corenta e nove días antes da Pascua de Resurrección. Agora ben, o calendario lunar ten como fundamento o ritmo irregular das lúa, xa que o ciclo completo de lunación adoita durar normalmente vinte e nove días e doce horas. En consecuencia, o domingo de Entroido pode caer entre o un de febreiro e o sete de marzo.

Por outra banda, o tempo de celebración era moi variable. Así —segundo Vicente Risco— (1979, p. 612)

(...)adoitaba durar unhas tres semanas nas que cómpre sinalar os seguintes días: o domingo fareleiro, o xoves de compadres, o domingo corredoiro, o xoves de comadres e os días grandes do Entroido que se correspondían co domingo, luns e martes. Eventualmente, tamén o mércores de cinza. Ademais, é mester facer alusión ao domingo de piñata, primeiro domingo de coresma, que se celebra nalgúns zonas.

O Entroido galego de máis días de duración radica na vila ourensá de Xinzo de Limia.

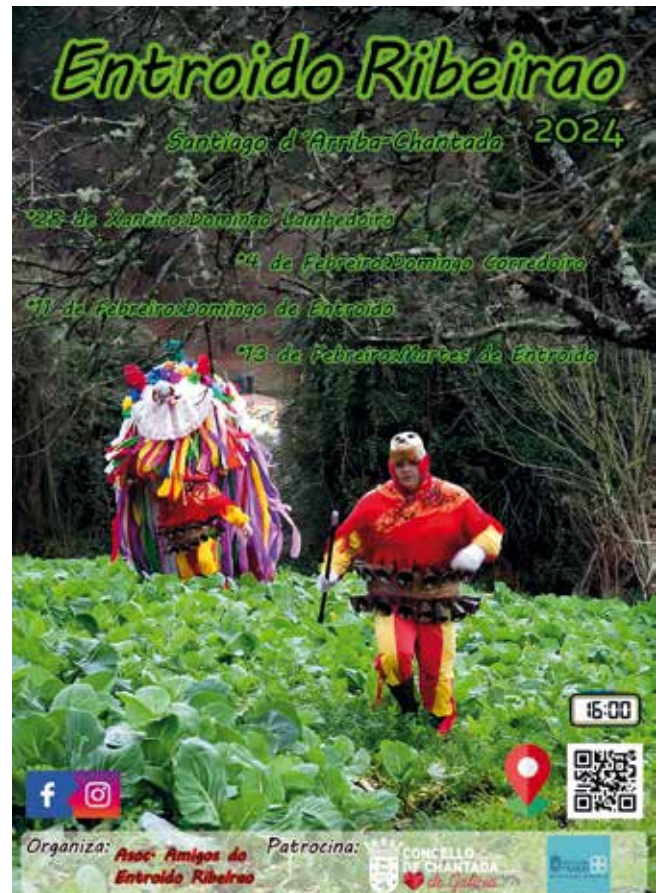

Fig.1. Cartel do ano 2024.

Con respecto á provincia de Lugo, os días do Entroido concéntranse no domingo e martes, considerados como os días importantes desta festividade. Porén, cómpre sinalar as seguintes excepcións: en Santiago de Arriba (Chantada) tamén se festexan o domingo fareleiro e o domingo corredoiro, é dicir, os dous domingos anteriores ao domingo de Entroido. O xoves seguinte do domingo fareleiro conmemórase o xoves de compadres, que se segue celebrando en maior ou menor medida en municipios das Terras de Lemos como Monforte e Sober —vilas básicas da celebración— Pantón, A Pobra do Brollón, Bóveda e O Saviñao. Unha semana despois celébrase nos mesmos lugares o xoves de comadres. En Salcedo (A Pobra do Brollón) tamén se celebra o luns de Entroido coa famosa "saída do oso" polas distintas rúas da vila. Nesta vila cómpre sinalar tamén os desfiles de madamas e galáns que teñen lugar o domingo e martes de Entroido. Ademais, son importantes a representación de oficios mímicos e algunhas pezas teatrais elaboradas pola Asociación de Salcedo. Na Terra Chá, é mester sinalar o Entroido do

Val de Francos (Castro de Rei) cos seus famosos sermóns. O mércores de cinza, conmemórase o enterro da sardiña nas vilas de Monforte, Burela, Viveiro, Foz e Vilalba. O sábado de piñata festéxase en Ribadeo coa queima do Entroido, boneco de varios metros de altura. No ano 1998, este boneco —símbolo do Entroido— entrou no Libro Guinness de Récores cunha altura de 13,32 metros. O domingo de piñata tamén se conmemora na localidade de Lourenzá. Finalmente, nos últimos anos comezan a recuperarse algúns Entroidos dos municipios do Courel, Monforte e Sober.

2. A orixe do Entroido e trazos peculiares desta festividade

Con respecto á orixe do Entroido, a teoría sustentada por un maior número de etnógrafos e antropólogos—encabezados por Caro Baroja¹— defende unha teoría medieval do Entroido: sen a idea da Coresma non existiría na forma concreta na que se levou a cabo dende datos escuros da Idade Media. A oposición do Entroido

coa Coresma constitúe o fundamento básico sobre o que se configurou o modelo de Entroido da sociedade occidental. Isto non é obstáculo para que no Entroido actual poidan influír rituais de festas de orixe antiga².

Esta conmemoración festiva caracterízase por unha serie de trazos moi peculiares, que fan desta celebración algo especial e propio.

Trátase dunha festividade de tránsito entre o solsticio de inverno e o equinoccio de primavera, co que iso representa nos ritmos da natureza. Isto implica que algúns rituais deste momento festivo sexan indicadores dun novo amencer fronte á escuridade. En definitiva estamos ante a dialéctica *VIDA-MORTE*, da que sae triunfadora a primeira. Na actualidade, a idea de vida e fertilidade está moi presente cando “os volantes” de Santiago de Arriba (Chantada) pasan por riba dos campos e terras de labor. As chocas e campañas que soan durante o Entroido tamén simbolizan a vida, e afastan o mal das comunidades.

2 Entre estas festas podemos distinguir as seguintes: aquela que defende que esta festa ten unha orixe nos rituais animistas da Prehistoria. Bouza Brey, etnógrafo galego, e, nun primeiro momento, Vicente Risco, estudaron as máscaras asignándolles orixe prehistórico en canto ao seu sentido máxico e ritual ligado á prácticas de relixión primitiva.

Os rituais agrarios gregos dedicados ao culto a Dionisos e, logo, ao deus romano Baco. As dionisias celebrábanse na honra de Dionisos deus grego que logo os romanos transformaron en Baco. Era rei da natureza e as súas festas simbolizaban a vida, a paixón e o renacer primaveral.

Tamén, nos actos que tiñan lugar nalgúns festas romanas antigas nomeadas Saturnalia. Eran festas que comezaban o 17 de decembro na honra de Saturno, protector da agricultura. Tanto os amos coma os seus escravos invertían os seus papeis. Eran festas nas que había unha gran permisividade.

Así mesmo, as Lupercalia celebrábanse nos idus de febreiro na honra do deus Pan. Os luperco sacrificaban un macho cabrún e logo untábanse co seu sangue. A continuación, perseguían espidos as mulleres con látegos feitos da pel do macho cabrún.

Finalmente están as Matronalia, que se realizaban no mes de marzo na honra da deusa Xuno Lucina. Nesta conmemoración, as mulleres servían os seus escravos e criados, mentres que os esposos servían as súas esposas.

1 Esta teoría defendérona Caro Baroja, L. Janssen, Peter Burke, Vicente Risco, e continuárona etnógrafos galegos como X.M. González Reboledo, F. Cocho, Mariño Ferro, Fidalgo Santamarina, Clodio González etc.

Fig. 2. As campaiñas do cinto do volante.

É un tempo de transgresión da orde habitual, de ruptura de todas as normas e de inversión de valores: un tempo axeitado para que todos poidamos simbolizar un papel diferente ao que temos na vida cotiá. E isto realízase, as máis das veces, por medio dos disfraces e as máscaras que nos permiten levar a cabo —polo seu carácter de invisibilidade— aquilo que sería inviable no tempo normal.

No Entroido convertemos nun ritual o lado escuro e funesto do ser humano: a animalidade, as máis baixas paixóns, os excesos na comida e na bebida.

O Entroido provoca un desaforo psicolóxico no sentido de que se trata dun festexo catártico e liberador das tensión acumuladas ao longo do ano.

No tempo de Entroido os praceres carnaís están personificados por medio de animais vivos, como o galo, que ten fama de ser un dos máis luxuriosos. Porén, tamén se usan figuras de animais que foron asociados por tradición non só coa lascivia, senón tamén con outras formas de comportamento carnal como a gula, a preguiza, etc. Así, podemos sinalar a vaca, o touro, a mula e o oso. Ademais, hai representacións dunha animalidade en abstracto reflectida por unha serie de atributos como peles, cornos e máscaras con figuras de animais. Tamén hai outras formas de simbolizar o Entroido: unha delas é a vellez, polo que non resulta estraño ver moitos disfraces de roupas e carautas vellas. Así mesmo, o Entroido tamén está personificado naquelas persoas disfrazadas con vestidos de luxo, como é o caso das madamas, os galáns e os señoritos. O luxo está relacionado coa voluptuosidade e co pracer sexual (Mariño, 2000, p. 487).

Este tempo representa ademais unha loita entre don Carnal e dona Coresma, reflectida, segundo termos *nietzscheanos*, na relación existente entre os deuses da Grecia antiga: Apolo e Dionisios: o dionisiaco simbolizaba a desorde pública, o instintivo, a vitalidade sen freo, a troula e a irracionalidade; pola contra, o apolíneo representaba todo o contrario, é dicir, a racionalidade, a orde social, a ponderación e o esforzo continuo (Chao, 1993, p. 30). En consecuencia hai unha tensión dialéctica entre o apolíneo e o dionisiaco que se vai resolver co triunfo do apolíneo: é dicir, da orde e do control social.

O Entroido ten un fondo contido dramático, xa que é un tempo no que se parodian as institucións civís e eclesiásticas por medio de sermóns e xuízos. Isto faise con ironía, burla e humor.

A máscara é uns dos elementos esenciais do Entroido. É un símbolo claro da animalidade desta festa, que provoca diferentes tipos de emocións: admiración, alegría, medo, temor e inquietude. Non adoita actuar en solitario senón en grupo, formando mascaradas que percorren as rúas das vilas e os camiños das parroquias. Gozan de inmunidade que lles permite botar fariña, auga e, nalgún tempo, formigas.

É un tempo no que as portas das casas están abertas de cara ao exterior e todos participan dun xeito directo ou indirecto na festa. Ademais, os membros das diferentes casas da comunidade convidan as máscaras e disfraces a filloas, orellas, freixós, doces típicos etc.

O Entroido ten unha finalidade didáctica: o desenfreo e a desorde que se producen nesta festividade regulan a orde social. Esta festa ensina por vía indirecta que se o exceso na comida, na bebida e nos praceres carnaís fosen continuos, seríamos incapaces de vivir deste xeito: o mundo non se sostería.

Fig. 3. A cantina do Moredo.

Unha das manifestacións do Entroido que serve de válvula de escape para os asistentes a algúns dos actos deste tempo festivo é o riso: todo vale e todo resulta cómico no tempo do Carnaval. A festa non é posible sen permitir que o sentido do humor domine por unhas horas calquera outro sentimento e que se impoña no estado de ánimo (Cocho, 1992, p. 47). Ademais, rir dun mesmo é san: é como sacar a máscara que nos fai levar a sociedade na vida diaria e gozar deixando ver un pouco do que levamos por debaixo dela (García, 1993, p. 51).

É un tempo de alegría, de diversión e de exceso na comida e na bebida. O elemento sexual aparece reflectido nas disputas que había nos xoves de compadres e comadres. Así mesmo, as corridas do galo tiñan unha compoñente sexual importante, xa que o galo é un dos animais máis simbólicos do Entroido en canto á carnalidade e á luxuria.

En moitos lugares de Europa e de España celebrábanse corridas de galos: en Galicia celebráronse ata o último terzo do século pasado nas parroquias pontevedresas de Santa Cristina de Cobres e San Adrián de Cobres, en Zas (A Coruña), en Cotobade (Pontevedra), en Viana do Bolo (Ourense) e tamén, como veremos, nalgúns parroquias da comarca da Terra Chá.

III. O Entroido na Ribeira de Chantada

A ribeira miñota chantadina agrupa unha serie de comunidades: A Sariña, Belesar, Camporramiro, Líncora, Santiago de Arriba e Nogueira. Nesta ribeira, o Entroido iniciouse en Santiago de Arriba nun tempo xa esquecido para os portavoces da tradición oral: "O berce do Entroido foi Santiago de Arriba e de aquí foi levado a outras parroquias limítrofes ao irse casando persoas desta parroquia coas doutras parroquias próximas. O Entroido nas outras parroquias da Ribeira foi adquirindo as súas peculiaridades ao irse desvirtuando da idea orixinaria"³. Logo, fóronse incorporando as demais comunidades ribeirás, incluíndo Vilaúxe. Esta festa deixou de celebrarse na maior parte das comunidades mencionadas a comezos do século actual debido, entre outros motivos, á falta de persoas para seguir co evento

"O Carnaval naceu en Santiago de Arriba o que pasa é que aí a xuventude acabou e van quedando vellos, entón non hai quen axude e vaise acabando e as parroquias nas que hai máis mocidade van tendo..." (Araújo, 2014, p. 93).

No ano 1987 o Entroido celebrouse nas parroquias de Líncora e Santiago de Arriba. Do 1991 ao 1993 a comunidade parroquial de Vilaúxe foron quen realizaron o festexo, collendo o listón Nogueira de Miño nos anos 1994 e 1995, logo de doce anos sen celebralo. No ano 1998 Vilaúxe comezou de novo coa festa ata o ano 2002. No ano 2000 unicamente dúas comunidades da Ribeira chantadina —Nogueira de Miño e Santiago de Arriba— decidiron formar a Asociación do Entroido Ribeirao contando coa axuda e impulso do Concello para conservar esta antiga tradición. Porén, esta asociación durou pouco tempo debido a razóns de índole interna que deron lugar a que cada comunidade seguise celebrando o Entroido como considerase máis axeitado.

3 Informante: Xoán Carlos González, veciño de Santiago de Arriba.

Fig. 4. Entroido invitado. Folións e boteiros de Viana de Castelo (Ourense).

IV. O Entroido en Santiago de Arriba (Chantada)

1. Algúns datos xeográficos e históricos sobre a parroquia de Santiago de Arriba e o concello de Chantada

Este municipio amosa na súa paisaxe tres unidades morfolóxicas claramente diferenciadas: no oeste, a dorsal meridiana que corresponde coas terras altas, cuxa máxima altitude estaría situada no monte Faro (1187 metros). Logo, unha penechaira situada ao redor dos 600 metros, onde se sitúan a maioría dos núcleos de poboación. Finalmente, as terras localizadas na ribeira do Miño: este río, cunha disposición norte-sur, forma vales encaixados en fortes pendentes e desniveis. Pois ben, nestas terras miñotas sitúase a comunidade parroquial de Santiago de Arriba, que é unha ventá aberta a un profundo val onde descende dunha maneira moderada o río Miño en dirección norte-sur. Nas pendentes deste val proliferan os socalcos, moi importantes para o cultivo das vides. Esta comunidade, dende unha óptica eclesiástica, é unha freguesía rural pertencente ao arciprestado de Chantada e á diocese de Lugo. A efectos civís, é unha parroquia rural que forma parte do concello de Chantada, do partido xudicial de Chantada, da comarca de Chantada, e da provincia de Lugo. Esta comunidade parroquial ocupa unha superficie de 2,96 km² e posúe unha poboación— segundo o IGE do ano 2023⁴— de 49 habitantes distribuí-

dos nas entidades de poboación de Arriba, Bacelares, Couxeva, A Igrexa, O Pedroso, A Proba, O Reguengo, Vilar de Outeiro, Vilar do Mato e Viñas (Guzmán et al, 2005, pp134-136). Os seus límites son os seguintes: polo norte, coa parroquia de Camporramiro (Sta. María); polo sur, coa da Sariña (San Vicente); polo oeste, coa de Vilaúxe (San Salvador) e polo leste, co val do Miño. A nivel histórico, cómpre salientar dous datos de especial relevancia: No ano 1094, o conde Munio fixo unha doazón á catedral lucense na que se le: "Sancto Iacobo de Ripa". Posteriormente, no ano 1343, o bispo de Lugo don Xoán anexionaba ao mosteiro beneditino de San Salvador de Asma —hoxe desaparecido— a igrexa de Santiago de Arriba. Este mosteiro foi de vital importancia na historia medieval de Chantada debido ao influxo que exerceu en toda a bisbarra (Rielo, 1975, p-127).

Por outra banda, este ámbito territorial está incluído no municipio de Chantada, que ten unha superficie de 177,5 km² e consta de 324 entidades de poboación distribuídas en 37 parroquias⁵. A súa poboación —segundo o IGE do ano 2023— é de 8006 habitantes⁶. As súas lindes son: polo norte, co municipio de Taboada; polo sur, co de Carballedo; polo leste, co do Saviñao e polo oeste, co municipio pontevedrés de Rodeiro.

Ademais, este municipio é parte da comarca de Chantada, situada no sur da provincia de Lugo. Ocupa unha superficie de 462 km² e dispón, segundo o IGE do ano 2023, dunha poboación de 12.473 habitantes repartida entre os tres municipios que a integran do seguinte xeito: Carballedo (2.080 habitantes), Chantada (8.006 habitantes) e Taboada (2.657 habitantes).

5 Ada (Santa Baia); Arcos (Santa María); Argozón (San Vicente); Belesar (San Bartolomeu); Bermún (Santa María); Brigos (San Salvador); Camporramiro (Santa María); Chantada (Santa Mariña e outra); Esmeriz (Santa Mariña); Esmoriz (San Xillao); Fornas (San Cristovo); A Grade (San Vicente); A Laxe (San Xoán); Lincora (San Pedro); Mariz (San Martiño); O Mato (San Xillao); Merlán (San Tomé); O Monte (San Miguel); Mouricios (San Cristovo); Muradelle (San Paio); Nogueira de Miño (Santa María); Pedrafita (Santa Baia); Pereira (San Mamede); Pesqueiras (Santa María); Requeixo (Santiago); Sabadelle (Santa María); San Fiz de Asma (San Fiz); San Pedro de Viana (San Pedro); San Salvador de Asma (San Salvador); San Xurxo de Asma (San Xurxo); Santa Cruz de Viana (Santa Cruz); Santa Uxía de Asma (Santa Uxía); Santiago de Arriba (Santiago); A Sariña (San Vicente); Veiga (San Xoán); Vilaúxe (San Salvador).

6 Instituto Galego de Estatística.

4 Instituto Galego de Estatística

Fig. 5. Grupo de gaiteros chamado "Xente de aquí e de acolá".

2. Localización do concello de Chantada en Galicia e na provincia de Lugo

Mapa 1. Localización do concello de Chantada na provincia de Lugo. Autor A. Figueroa Paz.

3. Localización das parroquias do Entroido Ribeirao

Mapa 2. Localización do concello de Chantada na provincia de Lugo. Autor A. Figueroa Paz.

4. Accesos, coordenadas de localización e BIC. (Ben de Interese Cultural)

4.1. Coordenadas:

-Latitude: 42 g. 34 m. 44 sg. N.; -Lonxitude: 7 g. 43 m. 42 sg. O.

-42. 5745235; -7. 7340173.

4.2. Accesos:

4.2.1. Desde A Coruña a Chantada: autovía do Noroeste a Lugo, A.6, Nacional VI. Dende Lugo a Ourense: N.540 Lugo-Ourense.

4.2.2. Desde Pontevedra a Chantada: de Pontevedra a Ourense: N. 541, e PO.534; de Ourense a Chantada: N. 540

4.2.3. Desde Santiago a Chantada: AP-53 e AG-53.

4.2.4. Desde Lugo a Chantada: N. 540.

4.2.5. Desde Ourense a Chantada: N. 540.

Logo, na vila de Chantada, hai que tomar a LU-P-1801 en dirección aos Peares. Ao chegar ao indicador que marca a parroquia de Santiago de Arriba, hai que coller unha das tres pistas locais existentes que nos levan ao Campo do Moreda, lugar de celebración do Entroido e a unha distancia —segundo a pista que se tome— de entre 250 e 300 metros.

4.3. BIC. (Ben de Interese Cultural)

Decreto 166/2018 do 27 de decembro polo que se declara ben de interese cultural a paisaxe cultural da Ribeira Sacra. DOG (Diario Oficial de Galicia) 248 do 31/12/2018/; BOE. (Boletín Oficial do Estado). nº 51. 28-febreiro-2019. Sec. III. p. 19559.

Anexo I.3- BIC inmateriais.

BIC. 000.722.

Denominación: Entroido de Santiago de Arriba.

Organización: Asociación de Amigos do Entroido Ribeirao.

Marco temporal: Carnaval.

Marco territorial: Parroquia de Santiago de Arriba.

5. As máscaras en Santiago de Arriba

Dende a antigüidade, a máscara foi para o ser humano un instrumento básico para levar a cabo rituais de diferente índole: funerarios, belicosos, de protección da comunidade e do ámbito familiar, de fecundidade, de arredar os malos espíritos... Segundo Caro Baroja as mascaradas do inverno supoñen unha representación de carácter festivo de feitos propios do universo social coa finalidade de garantir a boa marcha do grupo ao longo dun ano, que comeza agora, unha vez superada a gran noite invernal. No intre actual, este instrumento ritualista quedou unicamente relegado a expresións de carácter festivo coma o Entroido. Nesta festa a máscara é un medio relevante de transformación e de cambio da propia identidade. Malia as influencias da globalización, do turismo e dos cambios sociais aínda se conservan no ámbito rural algunhas máscaras que seguen posuíndo trazos singulares e vistosos.

Fig. 6. Unindo as capas do periódico. A forma.

Así, temos as pantallas de Xinzo de Limia (Ourense); os xenerais do Ulla (A Coruña-Pontevedra); os peliqueiros de Laza (Ourense); os cigarróns de Verín (Ourense); os felos de Maceda (Ourense); as madamas e os galáns de Cobres (Pontevedra); os volantes e maragatos de Santiago de Arriba; os troteiros de Bande (Ourense); os curruvellos de Moaña (Pontevedra); os boteiros de Viana do Bolo e Vilariño de Conso; os foleiros e bonitas de Sande (Ourense) etc. (Cocho, 1992, pp. 95-96).

Na provincia de Lugo, ademais dos volantes e maragatos de Santiago de Arriba (Chantada), cómpre distinguir os foliqueiros do Val de Francos (Castro de Rei); as madamas e os galáns de Salcedo (A Pobra de Brollón); o oso de Salcedo (A Pobra do Brollón) e as choronas dos diferentes enterros da sardiña (Lugo, Monforte, Burela, Viveiro, Vilalba).

Nesta comunidade parroquial seguen utilizándose dende os seus inicios as seguintes mascaradas:

5.1. Os volantes

Trátase da máscara do Entroido máis vistosa da provincia de Lugo, unha das máis relevantes de Galicia e, tamén, de España. Para facer unha análise pormenorizada e didáctica desta máscara imos sinalar os seguintes elementos:

5.1.1. A indumentaria do volante

5.1.1.1. Vestimenta da súa parte superior

Hai anos a vestidura do volante era de cor branca, formada por unha camisa de liño e uns calzóns longos que recibían o nome de cirolas. Co paso dos anos empezaron a levar unha camisa branca por riba da que colocaban senllos panos mariños traídos polos emigrantes de ultramar, que ían cruzados en cada ombreiro. Na actualidade, debido á súa escaseza substituíronse por uns panos dunha gran variedade cromática que recibiron o nome de portugueses, que van cruzados polo peito e atados na parte traseira. Ademais, a cabeza vai cuberta por unha tea de gran cromatismo que une os seus bordos na parte posterior.

5.1.1.2. Vestimenta da súa parte inferior

A vestidura inferior está formada por un pantalón —que nos seus inicios era un calzón de cor branca— e, paseño, coa chegada das teas comerciais, foi cambiando por un de cor amarela e vermella. Logo, leva unha especie de calzas ou medias que cobren as pernas dende os nocellos ata os xeonllos e que se abrochan dende o exterior. Como remate, uns zapatos novos.

As vestiduras consisten en zocos (agora zapatos), polainas marróns de enrolar, que cobren dende o nocello ata a metade da parte inferior da perna, e un mono de teas a dúas cores verticais: amarela e vermella (Cocho, 1992, p. 96).

Á vestimenta do volante engádeselle un caxato de cana, que ten como función que o volante poida camiñar de maneira axeitada polos camiños e tamén para soste “o pucho” nas paradas.

Fig. 7. Introducción da potencial carauta no forno.

5.1.2. As carautas

Os volantes levan na cara unha carauta artesanal, que se realiza mediante os seguintes pasos:

- 1º. Faise unha mestura líquida de fariña e auga.
- 2º. Prepáranse follas de periódico que teñan poucas fotos e cor.
- 3º. Logo, cunha brocha —pincel grande— úntase a masa resultante da mestura ás dúas capas de periódico que van superpostas.
- 4º. A continuación, colócase por riba destas dúas capas de periódicos un farrapo —que antano era de liño— ao que se lle bota tamén masa líquida.
- 5º Posteriormente, póñense dúas capas de periódico enriba do farrapo —especie de tea—, unha con masa e outra sen ela, para que non se pegue á forma ou molde.

6°. Seguidamente, póñense uns carozos de millo na parte dianteira da potencial carauta para que vaia collendo a forma do nariz e dos ollos. Logo, enrólase cun cordón, que ten que ir moi axustado á forma ou molde, e introdúcese no forno.

7°. Xa no interior do forno, váiselle dando algunhas voltas para que a cocción sexa o máis completa posible. Esta adoita durar uns vinte e cinco minutos, sempre e cando o forno estea moi quente.

8°. Rematada a cocción, sácase a carauta do molde e realízanselle cun ferro moi quente "ao roxo vivo" os diferentes buratos para os ollos, boca, nariz e para colocarlle a goma, que suxeita a parte posterior da cabeza á carauta.

9°. Despois cóbrese cunha capa de ovo batido para que a carantoña teña aspecto de vellez.

10°. Como remate, cada volante ornáméntaa como o considera máis adecuado, porén, sempre se usan tonalidades negras. Non se permiten outras cores.

A elaboración das carautas corre a cargo de Xoán Carlos González⁷, quen nos comentou a súa realización do seguinte xeito:

A máscara empézase preparando un papel de periódico. Canto menos debuxo e color teña mellor. Logo, prepárase unha amasada de fariña e auga, que quede ben líquida, que era o pegamento que había antigamente. E comeza a facerse por capas, normalmente póñense dúas capas de periódico, que levan a masa líquida; a continuación, ponse unha tea, que antes era de liño. Cada capa, que se utiliza leva masa, menos a última, que non pode levar masa, senón pegárase "á forma", que vai levar a máscara. Dúas capas e a tea con masa; logo, outra capa con masa e a última sen ela. Van preparadas á forma, que ten que estar ben quente no forno para que se poida adaptar moi ben o papel a ela. Logo, o molde axustase ás capas de periódico. Póñense uns carolos de millo para facerlle a feitura do nariz; despois, envólvese cun cordón que ten que ir ben apertado á forma para que conforme se vai cocendo no forno quede o máis perfecta posible. Dáselle varias

voltas no forno para que quede ben cocida por todas as partes. Cando o forno está ben quente a cocción leva duns vinte a vinte e cinco minutos. Logo, quítase a máscara do molde, e comezan a facerse os buratos para colocarlle o que é a goma no tensado: un, na parte derriba; e outro par de buratos nos laterais. Despois, co mesmo ferro ao roxo vivo, faise o formato dos ollos; os buratos do respiro do nariz, e o burato da boca. Finalmente, bátese a xema dun ovo e repártese por toda a careta para darlle unha sensación de vellez.

Fig. 8. Facendo os buratos da cara cun ferro ao roxo vivo.

Inicialmente, Xoán Carlos usou dous moldes antigos de madeira propiedade de Primitiva, que llos cedeu mentres se celebrase o evento festivo. Porén, na actualidade, construíu outros moldes de madeira—algúns de tamaño máis pequeno coa finalidade de elaborar carautas axeitadas aos cativos— para desta maneira poder levar a cabo talleres con eles sobre o Entroido. Ademais, é mester dispoñer de varios reposos de carantoñas por mor da humidade e da suor das persoas que poñen as carautas que provocan a súa deformación e fan que, polo tanto, haxa que cambialas no transcurso do festexo. De aí que Xoán Carlos adoite utilizar un forno grande no que pode introducir ao mesmo tempo dous moldes e, deste xeito, realizar dúas carautas ao mesmo tempo.

⁷ Ex-presidente da Asociación do Entroido ribeirao de Santiago de Arriba, que pasou ao seu fillo Iván González Rei.

Antano, os volantes levaban a súa cara tapada coa carauta. Isto daba lugar a que ninguén, agás os maragatos que acompañaban a cada volante, soubera a súa identidade⁸. Hoxe, os volantes poden levala adherida á cara ou tamén por riba da cabeza. Por outra banda, ademais desta carauta artesanal, no Entroido úsanse outras que se mercan nos bazares; trátase de carautas moi sinxelas e finas e case sempre de cor branco. Utilízanas as choronas no "choro do pucho" e tamén os mecos que participan nos distintos oficios. Neste caso, estes decóranas en función das diferentes personaxes que van representar.

5.1.3. As campaiñas

Desde sempre houbo dous cintos: o cinto grande e o cinto pequeno. O cinto grande, que sempre levaba un volante veterano, consta de dúas bandas de coiro de marrán ou xabaril das que colgan vinte e cinco campaiñas. O cinto pequeno posúe o mesmo material que o grande, porén, consta de vinte campaiñas. Na actualidade, debido a que saen varios volantes, realízanse cintos que van provistos de vinte, dezoito e dezaseis campaiñas segundo a idade do volante. Ademais, dende hai uns quince anos, fanse uns novos cintos de pel de becerro e cabalo dos que penduran de catorce a dez campaiñas. Estes van destinados aos cativos que fan de volantes segundo a súa idade. Baixo o cinto, o volante leva un tecido de saco para protexerse dos golpes das campaiñas. Por riba do tecido viste unha faixa vermella ou azul. As campaiñas producen sons diferentes que permiten diferenciar entre dous tipos: os machos, que orixinan un son grave, e as femias, que fan un son agudo.

Fig. 9. Dous volantes, un con pucho.

Noutroora, nos días previos ao Entroido, as campaiñas, xa dispostas nos correóns —cintos—, soaban todas as noites pola parroquia, xa que conviña que encaixasen ben no cinto para que nos días do festexo soasen dun xeito adecuado. As campaiñas boas colócanse no cinto grande que vai portar un volante veterano, o resto vai para outros cintos en función da idade, capacidade física etc. Importantes coñecedores dos sons que emiten as campaiñas foron os Pataco da Proba (Santiago de Arriba). Un descendente deles que tiveron a sorte de coñecer, chamado Pepe do Pataco, encargouse desta tarefa ata hai uns anos, cando finou, e abofé que sempre dunha maneira moi positiva. Este home deixou un bo discípulo chamado Xoán Carlos González, que acadou de seguido o saber discernir entre os diferentes sons como moi ben indica Óscar J. González (2014, 178) cando nos di:

Se da el caso de que cuando nuestro informante Juan Carlos se dispuso a hacer un nuevo cinturón, localizó más de cuatrocientas campanillas de las que solo utilizó seis, que para él eran las que sonaban adecuadamente.

⁸ Isto era debido a que daquela o Entroido non estaba permitido oficialmente, e desta maneira non se sabía quen eran os volantes que participaban.

Esta persoa, un mes antes da chegada do Entroido, vai na procura de campaiñas a diferentes parroquias dos concellos de O Carballido (Lugo), Oseira (Ourense), Carballiño (Ourense), Cea (Ourense) e Rodeiro (Pontevedra). Logo, ao rematar a festividade, devólveas o máis axiña posible. Desta maneira, pode garantir que nos anos vindeiros llas sigan deixando⁹.

As máscaras con campaiñas ao cinto utilízanse nalgúns localidades de Asturias, Cantabria, León, Navarra... Tamén, en Alemaña, Grecia e no París medieval, de tal maneira que podemos consideralas como un elemento común e moi antigo do Carnaval europeo (González, 1997, p. 48). Tamén se aprecian semellanzas desta mascarada coa dos volantes da localidade Navarra de Valcarlos e cos *volants* da comarca barcelonesa do Vallés (Cocho, 1992, pp.102-103).

No ano 2002, Sabela Díaz Regueiro compuxo o seguinte poema dedicado aos volantes:

Volante rexo o abandeirado/que ó son das campaiñas/bailas e campas. /¡As colonias ó vento/contigo danzan!/¡E coas túas reviravoltas/as cores xiran e cantan!/ Que espectáculo /que abraio de estampa!/Bailallas campás/e as colonias danzas/en retrincos de cor/os oídos estalas..!

Fig. 10. Volantes atravesando os campos e hortas para acceder ao Campo do Moredo.

5.1.4. O pucho

Desde a miña óptica, trátase do aparello máis peculiar e vistoso do Entroido de Santiago de Arriba. Pórtao un volante veterano que teña resistencia física e vigor, xa que ademais de soste os trinta quilos do pucho e das campaiñas, ten que estar danzando a un ritmo uniforme tanto pola mañá como pola tarde.

O volante adoita ser un mozo forte, pois ten que mover as pernas durante moito tempo a un ritmo especial, que faga soar as campaiñas, soportando á vez o peso do conxunto da vestimenta, que pode chegar a ser superior aos trinta quilos (Blanco e González, 2006, p. 129).

Este utensilio está composto dunha serie de elementos que lle dan ao conxunto unha visión rechamante:

1º. O seu soporte é un armazón de arames e vimbios que asemella a forma do camarín da Virxe do Perpetuo Socorro de Santiago de Arriba. Antano, o pucho facíase con ramas de vimbieira, que eran delgadas e flexibles.

2º. Ao *entramado* ou armadura van adheridas moitas flores de diferentes cores realizadas con papel pinocho. Hai anos as flores facíanse con verzas secas e follas de millo rizadas.

3º. Neste armazón tamén van fixados cinco penachos de plumas de diferentes cores: dous a cada lado do pucho e un no centro. Noutroora, collíanse do camarín da Virxe. ... "Cos plumachos houbo enredo / roubabámosllos ó cura / despois de dicir a misa / pero había que volvelos á noite..." (Araújo, 2014, p. 281). Hoxe, úsanse uns traídos de ultramar.

4º. Ademais, o pucho porta dúas bonecas: unha colocada na parte frontal e a outra na súa parte posterior. Hai anos eran de trapo.

⁹ Traballo de campo do autor. A busca de campaiñas cada vez ocasiona máis problemas debido a escaseza existente e a que, no intre actual, non hai quen as faga como se fixeron antano.

Fig. 11. Colocación dos distintos elementos do pucho.

5°. Como remate, cómpre sinalar as colonias, tamén chamadas cintas ou fitas, que penden dos extremos desta armadura semiesférica e que chegan ata o chan. Antano, as colonias eran fachos de palla.

No ano 2014, o pucho levaba dúas bonecas: unha situada na parte frontal e outra na parte posterior. Cinco *plumachos*: dous na parte frontal, de cor amarelo; dous na parte posterior, de cor azul e un de cor fucsia. Tamén, moitas flores fixadas aos armazóns como as bonecas e os *plumachos*¹⁰.

6ª. O pucho tamén leva no interior da armadura unha cavidade na que o volante pode introducir a cabeza, ademais, leva uns paus de madeira que o volante vai empregar co bastón para aguantar mellor o armazón.

7°. Feitura ou realización:

Na actualidade, a única persoa que sabe elaborar as flores do pucho, segundo a tradición parroquial é Marisé Rei¹¹, que aprendeu inicialmente a técnica de Fina da Tenda. Porén, as flores que facían non se corres-

pondían, segundo as persoas de idade, coas que había na parroquia. Polo tanto, Marisé, utilizando como guía as fotos antigas chegou, paseniño, a realizar as auténticas.

Finalmente, o volante co pucho por riba da súa cabeza vai brincando e movéndose cunha adecuación entre ambas as dúas pernas que posibilita un constante e rítmico son nas campañas, mentres as colonias de diferentes cores voan polo aire. Hai a tradición de que un bo volante non debe deixar tocar no chan as cintas ou colonias (Vázquez, 1995, p. 250).

Na actualidade, e como unha homenaxe á parroquia da Sariña¹², o pucho mediano conserva a estrutura do da Sariña: é dicir, unha especie de barca vista ao revés. Isto era debido a que a barca era un medio de vida indispensable para as persoas da parroquia, cando chegaba a vendima.

Fig. 12. Maragatos.

¹⁰ Traballo de campo do autor.

¹¹ É a dona de Xoán Carlos González e a nai de Iván González Rei, actual presidente da Asociación do Entroido de Santiago de Arriba.

¹² Antano, ambas as dúas parroquias fixeron algúns anos o Entroido xuntos.

5.2. Os maragatos ou peliqueiros

Para diferencialos dos peliqueiros de Laza (Ourense), dáselles de xeito primordial a primeira denominación. Adoitan vestir unhas pelicas de ovella, cordeiro ou cabra sobre roupas vellas ou traxes de faena e levan pendurada do cinto unha choca ou campaiña. Ademais, usan como remates para a cabeza uns cranios de becerro ou uns cornos de cabrito para darlles unha maior fermosura. Tamén adoitan levar na man un látego, xa que a súa función é protexer os volantes cando bailan e abrílles paso na súa marcha. Tamén, adoitan defender "os oficios"¹³ que levan a cabo os mecos para evitar que haxa unha ruptura do oficio por parte de algunha das persoas asistentes ao festexo. Actualmente, o normal é que un maragato vaia acompañando a tres volantes. Antes, o número variaba, segundo F. Cocho (1992, p. 101), a un ou dous por cada volante.

5.3. Os mecos

Son persoas de ambos sexos vestidas con roupa vella que van executar unha serie de pezas teatrais co nome de "oficios". Estes teñen como base a representación e parodia mímica de diferentes eventos da vida cotiá onde o sarcasmo, a burla e a ironía constitúen a nota dominante. Segundo a representación, os mecos poden ir provistos de carautas sinxelas e finas de diferentes cores, mercadas en tendas e bazares. Antano, os "oficios" tiñan como base a representación de diferentes tarefas agrícolas ligadas co liño, coa sega, coa malla e coa colleita de patacas¹⁴. Porén, pouco a pouco, comezaron a parodiar diferentes actitudes e comportamentos cotiáns non necesariamente ligados co agro. Este tipo de representación tamén se leva a cabo no Entroido de Salcedo (A Pobra de Brollón), mais dun xeito moi diferente ao de Santiago de Arriba, xa que non hai unha participación dos maragatos, no caso de que se tente esnaquizar a peza teatral.

5.3.1. Descrición dalgúns oficios entre os anos 2012 e 2023

Entre os anos 2012 e 2023 — ambos inclusive — realizáronse máis de cento trinta "oficios". Sinalo os seguintes, como un exemplo da totalidade.

"Panadería Xinxán", "Masterchef junior", "Baile no Mored", "O Picaso", "Os Chourizos", "O Ramiro dos latós", "Os espantallos", "Adegas Charreiro", "Pozos artesanais", "As rebaixas", "A Misa", "A poda", "A malla", "Así eran os volantes", "Os furtivos do Miño", "O desfile do Mored", "Te casaste y la cagaste", "Despois de esfolgar, follar", "Club O Mored", "Coches eléctricos", "Orquestra Marbella", "O retorno da emigración", "O bautizo", "A poxa do Santo Entroido", "Oso de Salcedo", "Corrida de touros", "Os zapateiros", "Que sabes dos teus fillos", "O exército do Mored", "Ao son da gaita", "Se queres sembrar, terás que abonar", "Olimpiadas rurais", "A voda do Morito e o *Bodorrio* (voda do Jordi)", "Jesús naceu en Belén e no Mored naceu...", "Vida está cara", "Labrando a terra", "Pon a cara, carallo, pon", "Guardería do Mored", "O trasplante no Mored", etc.

Fig. 13. Oficio: "Pon a cara carallo, pon". Ano 2023.

Levo a cabo a descrición dalgúns destes oficios, seguindo e respectando a linguaxe daqueles informantes que tiveron a ben plasmar a dinámica dos mesmos.

¹³ Son representacións teatrais mímicas, da vida cotiá, cunha importante carga burlesca e irónica.

¹⁴ Carmen Rei, informante de Chantada.

1. A poda

Simulouse unha poda, tal como se fai aquí pola Ribeira Sacra. Polo tanto, viñeron unhas persoas a facer a poda e, logo, viñéronnos a traer a comida á bodega; ademais, asamos chourizos, *panceta*, e foi un oficio bonito, que durou o seu tempo. O único atranco foi que nos levaron varias cepas. Pero *bueno*, comemos o torrisco, dimos de comer á xente que asistía¹⁵.

2. O Picaso

Foi un oficio moi recreativo para a xente. Tratábase dun conxunto de rapaces, que pintaban cadros, dirixidos por un home da veciñanza. Nisto, que comezan a coller persoas do público e metelas no interior dun cadro grande, aberto na súa parte central. Alí, as persoas pensaban que lles *iban* pintar a cara con pintura mais non foi así xa que lla pintaron con chocolate¹⁶.

3. Os pozos artesanais

Pois viñan tres tipos: un cun pico; outro cun ferro de monte; e o último cun utensilio, que marcaba onde tiñan que furar para atopar auga. No primeiro sitio, que miraron co aparato non marcaba nada. Entón, buscouse noutro lado e alí marcaba. Pois ben, aí había unha *calabaza* grande, que fora enterrada cuns petardos de gran tamaño. Todo cubrírase con cinsa e plumas, de tal maneira que cando empezou a escavación prendéronlle aos petardos o que ocasionou que a cinsa e as plumas voasen por riba do público asistente¹⁷.

4. Así eran os volantes

Un veciño vestiuse cuns *calzoncillos largos*, unha camiseta de felpa; ademais, fixo un cinto de *latos*. Desta maneira, entrou no “Campo do Moredo”, tocando nos *latos*, e acompañado duns maragatos, que viñan vestidos con boas roupas¹⁸.

5. Club “O Moredo”

Neste oficio interviñan oito mecos, que facían os seguintes papeis: dous de meretrices, un de garda civil e cinco de clientes.

Eu e outro fixemos de *palomas*: vamos de meretrices e levabamos a outros como se fosen os clientes. Tiñamos unha especie de bidé, e *usábamolo* como se fose alí onde *íbamos* lavar “a peseta”; para logo volver ao traballo. Eu levaba un traxe de baño, e dun cartel no que se *veía* o corpo enteiro dunha rapaza cortámoslle o que é a “Antonia” e *grapamola* á parte de abaixo do meu *bañador*, de tal maneira que aquilo tiña un *matorral* de pelos, que daba o cante por todos os sitios, e así eu iba *enseñando o matorral* por todo o Moredo. Ademais, tiñamos aí unha cama, que en vez de ter *sábanas* puxemos palla e alí fixemos de todo. Tamén, había un garda civil, que non lle permitía a entrada aos menores. A xente escarallábase de risa¹⁹.

Fig. 14. Oficio: “O final das Olimpíadas”. Ano 2020.

6. Os baños turcos

Os mecos, neste caso homes vestidos de mulleres e preparadas para o baño, remollábanse nuns *pilóns* e buscaban xente do público para animalos a bañarse. Nalgún caso recorreron á forza, espíndoos e meténdoos literalmente no *pilón*. Nesta parte resultaba importante o traballo dos maragatos para conseguir voluntarios e para achegar ó público ao escenario para que os mecos os puidesen mollar²⁰.

¹⁵ Ano 2014. Ignacio Gayoso e Luís Prado.

¹⁶ Ano 2014. Ignacio Gayoso.

¹⁷ Ano 2013. Luís Prado.

¹⁸ Ano 2014. Luís Prado.

¹⁹ 2016. Carlos Rei Álvarez (Morito).

²⁰ 2019. Xornal de Lemos, 25-Febrero-2019.

7. Os Espantallos

Foi un oficio, que se repetiu varias veces no Moredo, xa que o público asistente aos oficios adoitaba pedilo. Participaban tres mecos.

Na horta *darriba* espetamos a un meco, que simulaba a un espantallo. Logo, trouxemos enriba dun burro a unha meca, que simulaba a unha *espantalla*, e colocámola no “Campo do Moredo”, mirando cara o espantallo. Entón, o espantallo ao ver a *espantalla* cobra vida e empeza a baixar pouco a pouco ata o campo da festa. Nese momento, comeza a soar a música de gaita, e o espantallo colle a *espantalla*, e pónense a bailar en círculos polo “Campo do Moredo”²¹.

8. O retorno da emigración

Este oficio era unha homenaxe ás persoas desta aldea e da contorna que tiveron que emigrar. Neste oficio participan catro mecos, que levan a cabo os seguintes papeis: un é unha muller, dous representan a xugada que trae a muller do monte e, o cuarto, é o emigrante que retorna.

A representación empeza cando unha muller vén nun carro co seu fillo pequeno e cun facho de toxos, que apañara no monte. O carro é tirado por dous mecos, provistos de cornamentas de animais, que actúan como unha xugada, que porta o carro. Este detense no Campo do Moredo, e baixan a muller e o seu neno, entrando seguidamente na súa casa. Alí, é cando a nai lle canta ao neno unha canción para que durma. De pronto, a muller, asombrada, observa como chega o seu marido da emigración cunha maleta vella, moi *flaco* e mal vestido. Este, ve a súa muller cun cativo ao que non vira tras a súa marcha e para darlle un pouco de alegría ao oficio, comezan a tocar os gaiteros, sendo o momento do reencontro no que o marido e máis a súa muller bailan en círculos polo Campo do Moredo²².

Fig. 15. Oficio: “O retorno da emigración”. Ano 2017. Autor: Víctor Manuel Pizarro.

Neste oficio mestúranse unha serie de emocións moi ben representadas como o asombro da muller ante a chegada do seu marido, a tristeza do emigrante que non acadou o que pretendía e, finalmente, como non, a ledicia do reencontro. Houbo espectadores que ao ver este oficio manifestaban a súa emotividade por medio das lágrimas.

9. O do tenis do Moredo

Participaban tres mecos.

Poñíase o xuíz cunha vara larga subido nunha *silla* no medio da pista e nun dos extremos da rede. E claro ataba á vara un fío longo e a pelota na punta do fío. *Entonces*, nós, un de cada lado da rede, xogando ao tenis. E que facía o xuíz, cando lle *íbamos* dar coa raqueta á pelota, tiraba pola vara e retirábase a pelota; e así nos *caíamos* patas arriba enriba duns charcos e acabábase emporcados pola auga adiante²³.

21 En variados anos. Luís Prado e Lois Prado (fillo).

22 2018. Lois Prado.

23 2012. Oscar Gayoso Blanco.

10. A malla

Simulouse unha malla do pan, e a ela, como era tradicional antano, viñeron homes e mulleres a mallar, vestidos con traxes tradicionais. Empezaron a mallar no pan cos mallos, e ao pouco tempo oíuse un *sonido* de gaita, que deu lugar a que tanto os homes como as mulleres tirasen os mallos e se puxesen a bailar en grupo²⁴.

11. O bautizo

Iban bautizar un meco, que traían en Dodotis nunha carretilla, con viño en vez de facelo con auga. Sen embargo, cando chegaron ao “Campo do Moreda”, o meco que *iban* bautizar saltou da *carretiña* na que viña e fuxiu. Isto deu lugar a que os demais mecos colleran a unha persoa do público, que andaba medio despistada, e bautizarana co apreciado líquido vermello²⁵.

12. A misa

Tratábase dunha misa que daban dous curas. E a un deles *sonáballe* o móbil *i* era como o chamaba unha monxa chamada “sor Irene”. Entón, pídelle perdón ao público por ter que parar a misa para atender ao móbil. Logo, prosigue a misa, e nesta que lle sona o teléfono a outro cura, e tamén era “sor Irene”. Entón, os dous curas danse de conta que os chamou a mesma monxa, o que dá lugar a que tiren coa sotana no chan e queden en calzóns, facendo que se lían entre si colléndose das solapas. E cando están nesta faena chega o Papa, e os dous curas póñense de *rodillas*, facéndolle reverencias. Nese momento aparece no campo da festa unha muller disfrazada de monxa cun cartel, que poñía: “Eu son sor Irene”. Abrázase ao papa, e este a bicos con ela, vánsenos do campo da festa. Entón os curas bótanse a correr detrás deles tirándolles pedras²⁶.

13. Oso de Salcedo e os seus criados. Infantil

Simulouse a versión do Oso de Salcedo (A Poboia de Brollón) e o seus criados por parte dos nenos. Estes colleron as peles coas que se vestían os maragatos, e fixeron de criados dun hipotético oso, de tal maneira que collían aos adultos *dentre* o público asistente e tirábanos ao chan. Logo, botábanlles fariña pero non cinza líquida como fan en Salcedo²⁷.

14. O masterchef junior

Neste oficio participaron tres mecos adultos e sete mequiños.

Fig. 16. Oficio: “O masterchef junior”. Ano 2014.

Cada un dos mequiños tiñan que preparar un prato cos ingredientes, que lles daban os cociñeiros, a saber: xamón, queixo, nata, chourizo, e, tamén, outros produtos non comestibles. Logo, collíase a xente do público, para que fora comendo os diferentes pratos e dixese a que sabía o prato, que lle correspondera. Algúns pratos levaban no remexido, que lle facían, *po/vos* de talco, cinza de faria, herbas, e algo de terra. O curioso era que había persoas que o comían²⁸.

24 2012. Luís Prado.

25 Alberto.

26 2013. Carlos Rei Álvarez (Morito).

27 2013. Ignacio e Morito.

28 2014. Marisé Rei e Morito.

15. Os zapateiros

Fixeron un oficio sobre os zapateiros, aínda que máis que zapateiros eran limpabotas. O oficio estaba ben, pero cando algúns do público comezaron a rebentar o oficio, os maragatos comezaron a saltar, quitándolles a roupa aos que provocaron a ruptura e, ademais puxéronnos manchados de *betún*. Fixérono ben os mecos, pero gustáronme moito os maragatos, xa que zumbaron tanto, que realmente foi impresionante; ademais, as persecucións que levaron a cabo, o tirar á xente polo chan. A min gustoume moito que os maragatos realizasen as cousas ben²⁹

16. O cirurxián

Fixeramos unha *camilla*; a parte derriba era para poñer ao paciente, pero tamén fixeramos unha parte por baixo para gardar as súas cousas. Entón o *cirujano* comezaba a operalo. Para abrillo tiñamos unha motoserra a que lle quitáramos a espada á cadea. Claro a xente asustábase ao sentir a motoserra, aínda que xa non tiña a espada. Ademais, leváramos *quechu*, sangue de matar un márrao e todo para facer o ademán, que cando se fixese que se cortaba ao paciente, sangrase. Tamén, colgáramos botellas de Coca-Cola, que facían de suero. Fora un oficio que chamara moito a atención³⁰.

17. Que sabes dos teus fillos?

Dous mecos adultos, actuaban como coordinadores da proba. Logo, interviñan cinco mequiños e cinco mecos que eran os seus país.

Cada pequeno preguntábanos unha cousa, que tiñamos que saber. A min, preguntoume a miña filla como se chamaba o can da súa mellor amiga. Eu, como non tiña nin idea da resposta, estampoume na cara unha *tarta* de nata montada e os pequenos pasárono moi ben. Non sabíamos nin o que nos *iban* preguntar, nin tampouco o que *iban* facer. Unicamente o sabían os que coordinaban este oficio e mais eles. As preguntas eran retorcidas, de tal maneira que aínda que algún

acertou, á maioría tiráronlle unha *tarta* de nata á cara³¹.

Fig. 17. Oficio: "Que sabes dos teus fillos?" Ano 2019.

18. O exército do Moredó

Interveñen nove mecos, que forman parte do exército do Moredó.

Da casa do Xocamá saen oito *reclutas*, dirixidos por un cabo o un sarxento, e chegan ao Campo do Moredó coa metade do corpo *desnuda*. Xa no campo póñense a facer flexións nun enorme *barrizal* seguindo as instrucións dun meco, que facía as funcións dun cabo ou sarxento. Ao rematar os exercicios, realizan a xura de bandeira. Neste momento intervéñen un novo meco, que fai o papel de oficial. Este leva na súa man esquerda unha bandeirola, na que están cosidas na parte central unha especie de rosáceas; na man dereita, porta un pao, substitutivo do sable. Este, colócao a unha altura inferior a dos *reclutas*, polo que estes teñen que baixar a cabeza e acabar bicando o centro da bandeirola onde se encontran as formacións rosáceas³².

A nivel simbólico, cómpre ter en conta que a "rosa" é un símbolo básico do "pucho", que constitúe un dos elementos esenciais do Entroido ribeirao de Santiago de Arriba, de aí, que lle demos a esta formación militar o título que leva.

29 2023. José Manuel Seixas.

30 2012. Marisé Rei.

31 2019. Alexandra Cabanas.

32 2019.

19. As vodas do Morito e do Jordi (O bodorrio)

A do Morito realizouse no ano 2013 e a do Jordi, no ano 2020. Teñen dúas características comúns: a primeira é que se levou a cabo coas súas actuais parellas e a segunda, é que ningún dos participantes directos estaba ao corrente do que ía pasar. No caso da do Morito e Ángeles interviñeron no oficio uns actores da televisión galega, que eran coñecidos do Moro e que se prestaron para a broma: falamos de Pepe Pena Abade, que viña vestido de crego, de Campoi de acólito e Miguel de Lira coma se lle fose dando de comungar á xente

No caso da do Jordi e a súa dona, estivo precedida dunha potencial voda á que acudían moitos invitados dos noivos, a maioría parellas. Esta voda non quixo oficiala un concelleiro do Concello de Chantada, o que deu lugar a que o noivo pediría explicacións xestuais do feito. No Campo do Moredo lévase a cabo un balbordo tremendo que dá lugar a que unha meca vista de noiva —vestido branco— á parella de Jordi e que un meco vista de noivo —traxe vermello— ao Jordi, sen que ningún dos dous soubesen nada. O oficio remata posando os noivos cos seus padriños ante a rexouba do público asistente³³.

Fig. 18. Oficio: "A voda de Morito e Ángeles". Ano 2013.

20. Corrida de toros

Participaron cinco mequiños. O público asistente fixo un círculo a modo de praza de toros, onde actuaron eses persoeiros. Cada mequiño tiña un papel nesta corrida. Un facía de *torero*, vestido con traxe de volante, e portando un tecido a modo da capa que usa o *torero*. Outro, levaba uns *corozos* de *maíz*, que simulaban unhas banderillas. Un terceiro, iba cun cabalo de plástico, facendo o papel de picador. Un cuarto levaba unha especie de touro de madeira. E o último, que facía de axudante do *torero*, levaba tamén un tecido, que simulaba unha capa para *torear*³⁴

21. A poxa do Santo Entroido

O Santo Entroido, representado por un boneco vestido de volante co seu pucho é levado en procesión, acompañado dunha serie de mecos, dende a casa do Xacomá ata o Campo do Moredo. Aquí a procesión dá unha volta ao campo da festa e detense no medio do campo, ao carón da horta de arriba. Neste lugar, un crego reza varias preces ao Santo, mentres os seus acompañantes permanecen de xeonllos. Logo, comeza "a poxa", dirixida por un membro da asociación da seguinte maneira:

Empeza a poxa con vinte euros, quen da máis, que me casco. 25 euros ofrece aquel que está *sin papeles*, quen da trinta. Mirade que lacón, que vale sesenta... quen da trinta, trinta dá aquela señora: trinta euros a unha, as dúas e as tres... queda para a señora. Empezamos con outro lacón por 20 euros, aquí José Manuel da 25: quen da trinta, a cuñada do Oscar, dá, dá, que che mando o maragato... Lote de rabos e orellas, 5 euros e con cordón e todo. José Manuel, que ten a mao levantada da 10 euros, 15 Montse; 15 a unha, as dúas, e as tres; queda para ti. ¡ Ai que pagar ao contado, senón vai o maragato!. E a poxa segue un pouco máis...³⁵.

22. Jesús naceu en Belén, e no Moredo naceu...

Foi un oficio, que fixeron os nenos o "martes de Entroido". Era moi irreverente: viñan

34 2017. Carlos Vigo Varela.

35 2020.

33 2020.

varios pequenos vestidos cuns disfraces que conseguimos en Lugo dun saldo daquelas funcións, que facían os escolares polo Nadal da representación do nacemento de Xesús. Entón, había un *disfraz* da Virxe María, outro do San Xosé, había tamén dous pastores. Con isto, dixemos: imos facer algo pero dunha maneira un pouco irreverente. Entón, o que se lle ocorre a Marisé, e falando cos nenos, foi representar o nacemento do Entroido. Desta maneira, Leonor e outros pequenos vestíronse cos eses disfraces. A miña pequena Leonor ía de Virxe María e levaba un *bandullísimo* moi grande co que chegaba un momento que se poñía de parto, e ¡Ai! ¡Ai! ¡Ai!. O San José non sabía que facer, non sabía onde meterse, e de repente sacan dous bonecos, un par de *xemeliños*: un deles, estaba vestido como un volante; e o outro como un maragato. Deste xeito nacera así o Entroido³⁶.

Fig. 19. Oficio: "Orquesta Big Band". Ano 2015.

6. O tempo do Entroido en Santiago de Arriba. O pasado e o presente

6.1. A dinámica do Entroido no pasado

Antes da guerra civil a festividade do Entroido celebrouse nun chan rodeado de castiñeiros que estaba situada no lugar da Pousa, moi preto da antiga igrexa parroquial. Poucos anos despois de rematar a gue-

rra civil, o festexo trasladouse ao Campo de Moreda, onde se segue a celebrar na actualidade. O Entroido celebrouse durante os mesmos días que hoxe: é dicir, dous domingos consecutivos antes do domingo de Entroido que recibían os nomes de domingo "lambedoiro" e domingo corredoiro, aos que había que engadirlle o martes de Entroido. Nestes días viña moita xente non só da vila de Chantada e contorna, senón tamén doutros lugares e parroquias pertencentes aos concellos de Carballedo e O Saviñao. Así, adoitábase ver xente de Castro (Carballedo), Fión (O Saviñao), Escairón (O Saviñao), Diamondi (O Saviñao) etc. "Foron catro días nos que estivo todo cheo de xente; non había camiño, nin carreiro, nin campo, nin nabeira, en todo o lugar de Arriba, dende o que se puidera ver o Moreda, que non houbera xente" (González, 2010). Os organizadores do Entroido tiñan que planificalo moitos días antes, xa que había que preparar os puchos, as campañas, as carautas, e os oficios. Así, nun Entroido da década dos cincuenta do século pasado había que salientar as seguintes tarefas:

1ª. Con suficiente antelación ao evento festivo, un bo número de veciños adoitaba reunirse ao anoitecer na cantina da parroquia para rizar o papel necesario para a elaboración do pucho. Esta labor duraba varios días. Ao rematar, colocábano nunha caixa e levábanllo a Nina e a María do Diego, que eran as encargadas de realizar as flores do pucho.

2ª. Uns días antes de que empezara o festexo preparaban os cintos das campañas en función do seu son. De aí que, para que estivesen a punto para o Entroido, fora necesario que soasen pola parroquia nas noites previas ao festexo, coa finalidade de encaixaren ben no cinto.

3ª. Nos días do Entroido os volantes percorrían pola mañá as distintas casas da parroquia tocando as campañas. O luns percorrían outras parroquias e lugares do Saviñao —Fión, Mourelos...— e de Chantada —Pincelos, Belesar...—. Nestes lugares era frecuente darlles viño, que os maragatos introducían nos pebellos³⁷ que levaban. Este viño usábase pola tarde na festa do Entroido do Moreda para convidar á xente asistente.

³⁷ No interior da antiga escola de Santiago de Arriba, hoxe convertida nun espazo cultural do Entroido ribeirao, consérvase un destes pebellos.

³⁶ 2020. Alexandra Cabana e Marisé Rei.

Fig. 20. Volante co pucho e volante coas campaiñas. Anos sesenta do século XX.

4ª. Ao rematar de xantar³⁸, un grupo de mascarar reuníase na estrada que comunica a parroquia de Santiago de Arriba coa vila de Chantada e con outras comunidades limítrofes. Desde alí, sobre as 16:00, o grupo iniciaba a marcha ata o Campo do Moredo. Ían acompañados polos gaiteros de Vilar de Mato e por veciños e persoas doutras comunidades. Ao chegar ao lugar do Pedroso, un volante e algúns maragatos baixaban por un carreiro e atravesaban as hortas e os campos que había ata chegar ao Moredo. O resto do grupo, así como o público acompañante, continuaban polo camiño habitual.

5ª. Xa no Campo do Moredo os volantes empezaban a danzar e a exhibir as súas vestimentas diante do público asistente, moi numeroso, ata o punto que había que acordar unha parte do campo para poder levar a cabo os diferentes oficios. No seu primeiro contacto co público os maragatos procuraban que ninguén traspasase o cordón realizado. Transcorrido certo tempo, os volantes e maragatos, acompañados dos gaiteros, viñan á casa do Quintan a buscar os mecos encargados do primeiro oficio. E así ía acontecer ata o cuarto, xa que o habitual era que cada día do Entroido se representasen catro oficios. A partir do primeiro, os maragatos perseguían cos seus látegos as persoas, que tentaban esnaquizalos no transcurso da tardiña.

A finais desta década, representouse un oficio moi peculiar, que a xente da parroquia lembrou durante ben anos: tratábase da representación dun parto no que participaron Antonio do Manolo, que fixo o papel dunha muller embarazada; o Viadilla, que era o médico; e Pepe do Pataco, o practicante. Pois ben, a muller púxose de parto, mais ninguén sabía que o aumento da barriga se debía a dúas bolsas que lle colocaran no ventre. Unha chea de sangue, que o Pepe do Pataco fora buscar a unha carnicería de Chantada situada a carón do Concello, e a outra con un gato vivo. Cando comezou o parto as dúas bolsas fóronse abrindo paseniño e o resultado provocou sustos e risas, xa que o gato miando e con sangue no corpo saíu correndo polo medio do público. Ao mesmo tempo que acontecía isto, as personaxes enfariñaban e encinzaban a xente.

6ª. Por outra banda, os veciños dunha parroquia próxima podían acudir a representar un oficio sempre e cando se identificaran diante do "volante maior" (volante rei) e dun maragato nos lindes da parroquia e, logo, no propio campo da festa.

7ª. Neste tempo era moi habitual a saída pola parroquia, das maragatas, que eran homes vestidos de mulleres, que levaban medias de cristal. Así, fixeron de maragatas, entre outros, o Evaristo, o Pepe da Proba...³⁹.

38 Os dous volantes tiñan que invitar a comer aos seus maragatos. Informante: Jordi González.

39 Informante: Beatriz González (Betí).

Fig. 21. Volante co pucho e as campaiñas. Anos 60. Século XX.

8ª. O Martes de Entroido, antes de rematar o festexo, algunhas mulleres da parroquia, vestidas de negro e cunha carauta na cara de cor branco acudían ao Campo do Moredo coa finalidade de realizarlle ao pucho unha despedida. Neste acto interviñan tamén os volantes, os maragatos e algúns mecos que se colocaban de xeonllos arredor dos puchos. Previamente os volantes danzaban ao redor do pucho e, logo, tamén se axeonllaban.

Todos, sen excepción, chorábanlle ao Entroido durante un breve período e, ao rematar, elevaban as mans de cara ao ceo, tirando as súas carautas. Mentres acontecía isto, un maragato poñía o pucho na cabeza e saía correndo do Moredo, quizais simbolizando o Entroido que se ía.

Como remate do festexo houbo baile de gaita ata que a xente comezou a marchar paseniño para os seus lugares de procedencia, levando fachoños para alumear os camiños e carreiros (González, 2010). Noutroora, o Volante Rei, nantes da despedida ao Entroido, danza-

ba por todo o campo e os pequenos íanlle collendo as colonias do pucho, tarefa na que tamén colaboraban os pais dos pequenos. Coméntase que, algunha vez, pegáronlle ao pucho dous tiros e deste xeito acababa simbolicamente a festa. De todos os xeitos, o habitual era facerlle "o choro ao pucho". Daqueles Entroidos de antano sobresaíron unha serie de persoeiros: Pepe do Pataco, Nina, María do Diego, Pedro do Artilleiro, Arturo —que aínda saíu como volante no ano 2012—, Camilo da Predesa, O Roxo, Emilio, Benido, Antonio do Manolo, Viadilla, Manuel do Viutos, Santiago, o Larán, a Casa do Quintan —para preparar os oficios—, a Casa de Marcos, Pancho, Florentino, o Ramón, Toñito de Xacomá, o Evaristo e a Casa de Viutos...

Naquel tempo estaba mal visto traballar no tempo do Entroido. Así, no caso de que alguén o fixera, podían quitarlle o carro e outros apeiros de labranza, que adoitaban deixar nalgún lugar apartado da parroquia para que tivera que ir por eles.

Fig. 22. O Pelello, de utilidade para recoller o viño.

Finalmente, daquela conviña pedirlle permiso ao párroco, que dalgún xeito podía actuar de mediador diante das autoridades civís —chámese na práctica a Garda Civil—. Porén, non o facía dunha maneira desinteresada, senón que lle tiñan que podar as vides e axudar na vendima. E aínda así podía vir a Garda Civil. Así, había veciños que, colocados en sitios estratéxicos, puidesen dar aviso da súa chegada. Isto permitía que as persoas, que interviñan no Entroido, tivesen tempo de tirar as carautas e outras prendas nas silveiras e toxos para eludir a multa.

De todas maneiras, nalgúns anos houbo que pagar multas de 1.200 pesetas e de 200 pesetas, que se distribuían entre a comunidade parroquial. Ademais, a Garda Civil requisou unha vez o cinto das campañas. Non obstante, conseguírase cambiar as campañas boas por outras moi correntes.

6.2. Etapa de transición

Nesta etapa, que eu sitúo aproximadamente nos últimos vinte anos do século vinte, non houbo Entroido debido, entre outros motivos, á falta de mocidade para facelo e, tamén, á falta de organización. Porén, esta parroquia, malia non poder facer o Entroido, mostrou unha relevante solidariedade con outras parroquias da Ribeira que si o levaron a cabo, contribuíndo dalgún xeito á súa realización.

Así, a finais do século XX e principios do XXI, o Entroido unicamente se celebrou durante tres anos en Vilaúxe. Pois ben, a comunidade de Santiago de Arriba aportoulles durante dous anos consecutivos o cinto grande de campañas cun volante. A única condición que se lles puxo foi que o volante tiña que vestirse nesta parroquia e, antes de marchar para Vilaúxe, facer un breve percorrido por algúns lugares da parroquia. Ademais, algún ano prestóuselles tamén o armazón do pucho para ter o Entroido alá⁴⁰. Así mesmo, sabemos que un veciño de Santiago de Arriba axudou en San Pedro de Líncora no festexo.

O carnaval naceu en Santiago de Arriba/o que pasa é que aí a xuventude acabouse/acábase e van quedando vellos/entón non hai quen axude e vaise acabando/entón estas parroquias nas que hai máis mocidade vano tendo/vano tendo/eu estou aquí para axudar/eu son de Santiago de Arriba/se eu non pode telo/axudo ó que o pode ter/isto é moi antigo/é unha tradición moi vella e gusta tela/... (Arauxo, 1992, p. 93).

6.3. A dinámica do Entroido na actualidade

En Santiago de Arriba comeza a celebrarse o Entroido dous domingos antes do domingo do Entroido: recibe o nome de domingo lambedoiro. Dende hai varios anos, a Asociación do Entroido Ribeirao desta comunidade adoita invitar neste domingo a outros entroidos galegos para dalos a coñecer na vila de Chantada ao mediodía e, logo, pola tarde, á xente, que acode ao Campo do Moredo, sito en Santiago de Arriba.

No ano 2024 esta Asociación trouxo ao domingo lambedoiro como invitados os seguintes Entroidos: os felos de Esgos (Ourense)⁴¹, os farrumecos de Sobradelo (Ourense)⁴², os folións e boteiros de Viana do Bolo, o oso de Salcedo (Lugo)⁴³ e os troiteiros de Bande⁴⁴ (Ourense). Estes, xunto cos anfitrións de Santiago de Arriba, reuníronse ás 11:30 da mañá na vila de Chantada ao carón do parque infantil. Dende alí levouse a cabo un desfile por diferentes rúas da localidade onde o público asistente puido coñecer as diferentes máscaras e outras peculiaridades de cada Entroido sinalado. Logo, a partir das catro e media da tarde, estes entroidos déronse a coñecer no Campo do Moredo (Santiago de Arriba), lugar de celebración dende sempre do Entroido desta comunidade.

41 . Foi o Entroido ao que asistiron máis integrantes, que portaban unha vestimenta moi cromática; unhas chocas no cinto, que facían soar; e unha carauta de cartón ornamentadas con símbolos zoolóxicos.

42 X.M.F. *Xornal de Lemos*. 28-1-2024. "Trátase de persoeiros que van vestidos con capas, mandís, mantóns, un pano na cabeza, e unha carauta branca. Ademais, levan colgados da gorxa colares de castañas, cebolas e allos".

43 O oso de Salcedo, viña cuberto de peles e unha carauta de madeira. Ademais, viña acompañado de varios criados.

44 X.M.F. *Xornal de Lemos*. 28-1-2024. "Van provistos dunha vestimenta branca e dunha máscara con chapeu de copa e velo sobre a cara".

40 Informante: Xoán Carlos González. Santiago de Arriba.

Fig. 23. Volantes de todas as idades danzan no Campo do Moredo.

Os dous domingos seguintes, chamados domingo corredoiro e domingo de Entroido, e o martes de Entroido, os volantes percorreron todos os carreiros da comunidade parroquial, deténdose naquelas casas habitadas nas que os seus donos lles ofreceron viño da ribeira e algunha que outra vianda. Ata o ano 2012, o habitual era que visitasen en primeiro termo a casa de Pepe da Proba, que xa tiña preparados baixo o alpendre os vasos axeitados para enchelos dun bo viño branco.

Todos os días do Entroido celébrase un xantar a primeiras horas da tarde baixo unha carpa cuberta contigua á antiga escola⁴⁵. Adoitan asistir os participantes no Entroido, algúns veciños, amigos e tamén algunhas persoas que veñen xa ao mediodía para asistir ao festexo da tarde. Logo do xantar, xúntase un grupo de maragatos e volantes na estrada que dá acceso á vila de Chantada e segue ata os Peares. Desde alí iníciase ás 16 horas a marcha ata o Campo do Moredo⁴⁶, lugar de celebración do Entroido⁴⁷. Esta adoita estar integrada non só polos volantes e maragatos, senón tamén por algúns veciños e persoas foráneas que veñen ver os diferentes oficios. Ademais, esta comitiva adoita amenizala o grupo de gaiteros de Vigo "Xente de aquí e aculá".

Este grupo, que leva actuando neste Entroido desde finais da primeira década deste século, está composto polas seguintes persoas: Jennifer Prado, David Rivera, Jandro Barciela e Esteban Lago. Cada día do Entroido, tocan máis de 60 composicións musicais, entre as que predominan as muiñeiras e as xotas. Con todo, teñen unha especial importancia as seguintes composicións "A marcha do Entroido" e as dúas "Marchas dos oficios". Estas dúas diferéncianse pola melodía, xa que o patrón rítmico era o mesmo.

Cando a comitiva chega ao lugar do Pedroso divídese en dous pequenos grupos: un deles composto por algúns volantes —un co pucho— e maragatos, baixa por un camiño e atravesa as hortas e os campos que había ata chegar ao Moredo. O resto do grupo, así como o público acompañante, continúa polo camiño habitual. Desde sempre, os volantes pasaron polas hortas e polas terras de labor, algo que se consideraba benfeitor para as mesmas ata o punto que os mesmos propietarios acceden gustosos e mesmo queren este ritual de paso.

Xa no Moredo, tanto os volantes como os maragatos compren coa súa función específica. Así, mentres os volantes bailaron e exhibiron os seus traxes diante do público asistente, os maragatos protexen os volantes co seu baile e, posteriormente, os mecos na realización dos diferentes oficios. Estes consisten en curtas representacións teatrais nas que se aludía a diferentes sucesos da realidade en xeral e da vida cotiá das persoas en particular, usando como instrumentos básicos a burla, a sátira, a ironía...

45 Hoxe esta antiga escola está en proceso de converterse no futuro "Museo do Entroido Ribeirao" en Santiago de Arriba (Chantada). O seu custo subvencionouno a Deputación Provincial de Lugo.

46 A unha distancia duns 350 metros dende a estrada.

47 Nos catro días de festexo.

Fig. 24. Pequenos vestidos de maragatos.

O martes de Entroido, ao rematar os oficios, os volantes levan os puchos que se usaron no Entroido para o campo da festa. Alí, déixanos no chan e fanlles unha breve danza ao redor. Seguidamente, as choronas⁴⁸ póñense de xeonllos no chan acompañadas dos maragatos e volantes, que quitaron as súas máscaras como

48 Trátase de mulleres enloitadas que levan unha máscara moi sinxela de cor branca, e que, xunto cos maragatos e os volantes participan no "choro do pucho", que é o acto co que o Entroido remata.

despedida ao pucho. Ao rematar o "choro", un dos maragatos recolle o pucho grande e cruza as hortas ao revés, mentres que un volante acompaña o maragato, que garda o pucho ata o ano seguinte.

Logo do "choro" faise unha churruscada baixo a carpa ata ben entrada a noite. E deste xeito remata o Entroido, xa pensando no ano vindeiro.

7. O rol da muller e dos cativos no Entroido

Case sempre, o papel da muller no medio rural foi dunha gran relevancia de cara ao mantemento da casa familiar. A muller leva a cabo unha dobre tarefa: por unha banda, ocúpase das tarefas domésticas ligadas coa limpeza, coa cociña e cos nenos no suposto de habelos e tamén axuda nas tarefas agropecuarias. Pois ben, este labor constante e permanente da muller no seo da unidade familiar proxéctase tamén de cara a algúns eventos festivos como é o caso do Entroido.

Neste festexo, a súa tarefa era ardua e menos visible que a do home, sobre quen xiraba o eixe da festa. A muller permanecía nun segundo plano, encuberta como espectadora, como elemento pasivo e non activo. Neste intre cómpre difundir o importante rol que amosa a muller neste evento festivo, no que ata hai ben pouco non podía participar co home dun xeito visible de cara ao público —agás nalgúns oficios—.

Polo que respecta ao Entroido de Santiago de Arriba, a muller desde sempre é a que lava os traxes, compra o papel de *pinocho*, corta e, logo, realiza as flores do pucho⁴⁹, tamén as cintas ou colonias de diferentes cromatismos. Se as flores e cintas se humedecen, ten que facelas de novo, ás veces nun curto tempo, o que as obriga a empregar moitas horas de traballo. No intre actual, como xa vimos anteriormente, a única persoa que sabe realizar as flores do pucho segundo a tradición parroquial é Marisé Rei. Outras mulleres, como Carmen Rei, Vanesa e Alba Quintela axúdana a cortar o papel, a realizar as colonias, a atar as cintas e mesmo a colocar as flores no pucho, aínda que nesta última tarefa tamén axudan os homes, na súa maioría pertencentes á Asociación do Entroido de Santiago de Arriba.

49 No intre actual a única persoa que sabe realizar as flores do pucho en Santiago de Arriba é Marisé Rei, dona de Xoán Carlos González.

Fig. 25. Oficio: "Guardería do Moredo" Ano 2023.

Nos días propios do Entroido as mulleres da asociación encárganse tamén da tarefa gastronómica, consistente en realizar varios encargos, cociñar algúns pratos e poñer a mesa. Logo, á tardiña, pasan bandexas de empanada, carne e doces entre o público asistente ao festexo, que adoitan acompañar con viño tinto que teñen á súa disposición ao carón da Cantina do Moredo, moi ben atendida por Jordi González. Porén, dende mediados da primeira década deste século, os homes da Asociación do Entroido de Santiago de Arriba comezaron a axudarlle ás mulleres nos labores gastronómicos facendo o churrasco, poñendo a mesa, indo a algúns encargos ligados coa gastronomía...

Ademais, e isto é moi relevante, a muller, co paso do tempo, chega a participar neste evento festivo como unha máscara máis, e así, no intre actual, podemos ver como as mulleres xa non só axudan nos oficios: tamén se visten de volantes e maragatos en calquera día do Entroido. Mesmo, no martes de Entroido, houbo anos nos que a participación das mulleres como volantes foi maioritaria: "Así no ano 2019, dos oitos volantes que saíron no martes de Entroido, sete eran mulleres"⁵⁰. Sen dúbida, unha conquista da muller.

Antano, non había participación infantil no Entroido: dicíase que era algo exclusivo dos homes. Porén, desde que comezou a funcionar a Asociación do Entroido de Santiago de Arriba a mediados da primeira década deste século, unha das cousas prioritarias que levou a cabo foi que o neno coñecese o Entroido e que participase nel.

⁵⁰ Traballo de campo do autor.

O futuro do Entroido son os nenos, entón, deixámoslos que se vistan de volantes e de maragatos todos os días, mais no martes dámoslles a opción para que poidan participar nos oficios, integrándose pouco a pouco cos adultos⁵¹.

Os nenos son o futuro. Ímoslos integrando pouco a pouco nos oficios cos maiores. Hai nenos, que se visten non só de volantes, senón tamén de maragatos, e fano cos adultos⁵².

Efectivamente, como autor deste traballo⁵³, puiden constatar dende o principio como os pequenos cunha curta idade —algúns con tres aniños— comezaron a participar como volantes e maragatos coa axuda dos adultos. Ademais, o martes de Entroido foron aprendendo o labor de meco intervindo nalgúns oficios cos adultos. Neste día houbo incluso oficios nos que a participación infantil foi maioritaria. Polo tanto, este Entroido non depende dos adultos como noutro, senón dos pequenos.

Fig. 26. "O choro do pucho".

⁵¹ Informante: Marisé Rei de Santiago de Arriba.

⁵² Informantes: Ignacio e Morito, membros da "Asociación do Entroido de Santiago de Arriba".

⁵³ O autor, don Xosé Manuel Blanco Prado, estivo neste Entroido como investigador e como amigo, dende o ano 2005 ata o ano 2024, pensando seguir asistindo se a saúde me acompaña. Puiden comprobar o alto grado de participación infantil neste festexo.

8. As diferenzas do Entroido de Santiago de Arriba co doutras comunidades da ribeira de Chantada

Con respecto ao Entroido de Nogueira do Miño, as diferenzas son moi marcadas en canto aos puchos, ás campaiñas e, tamén, na relevante presenza de cativos no festexo.

1ª. Os puchos de Nogueira teñen un formato diferente aos de Santiago, xa que estes son máis abertos e os de Nogueira tenden a ser convexos.

2º. As flores de Nogueira son distintas das de Santiago. Tanto en Nogueira como en San Pedro e Vilaúxe as flores fanas con papel corrido, non cortan o papel. Conforme vén o papel, ábreño, rízano por un lado e vano enroscando formando a flor. De aí que na feitura das flores desas tres comunidades haxa certas similitudes, algo que non acontece con Santiago de Arriba, xa que nesta parroquia realizan as flores con papel cortado. O número varia entre 110 e 120 flores, segundo como se rice o papel. Se este riza ben, faise unha flor dunha medida; mais, se riza mal, hai que poñerlle máis pétalos para obter unha flor fermosa.

3º. En relación ás bonecas do pucho, os de Santiago de Arriba amosan dúas: unha na parte anterior e a outra na parte posterior. Pola contra, os de Nogueira había anos nos que colocaban bonecas e outros nos que non.

4º. Con respecto aos *plumachos*, os de Santiago de Arriba pónenlles nos puchos cinco: dous na parte anterior, outros dous na parte posterior e un no centro. Antano estes procedían do altar da Virxe do Perpetuo Socorro. Os de Nogueira pónenos e outras veces non. Cando os levan son de papel.

5º. Os de Santiago colocan as campaiñas boas no cinto grande. Pola contra, os de Nogueira, repartían as campaiñas entre todos os cintos.

Fig. 27. As formas ou moldes das carautas.

6º. En Nogueira interveñen nos oficios unha proporción maior de xente maior, algo que non sucede en Arriba, onde, grazas á Asociación do Entroido Ribeirao, segue habendo cativos, mozos e adultos de diferentes idades.

7º. En Santiago interveñen no festexo do Entroido un número importante de cativos debido a que se fan talleres do Entroido todo o ano, dedicados a eles e dirixidos por Marisé Rei⁵⁴.

8º. Con respecto a Vilaúxe (Chantada) —comunidade que deixou de conmemorar o Entroido a comezos deste novo século— había diferenzas ostensibles non só en canto ao pucho e ás campaiñas —son máis harmónicas en Santiago— senón tamén con respecto ao remate do Entroido.

Así, mentres que en Santiago se pon fin á festa co "choro do pucho", como queda xa reflectido. En Vilaúxe remataba o festexo co "Enterro do Entroido". Este simbolizábao un meco, que se introducía nun cadaleito e tiña que escoitar durante algún tempo prantos, lamentos e a lectura duns salmos inintelixibles por parte dos outros mecos que o estaban despedindo.

A representación do Entroido por medio dun home foi algo usual en toda Europa ata o século XIX, no que o substituíron por bonecos para evitar posibles danos físicos. (González e Mariño, 1987, p. 68).

54 Tanto Marisé Rei como o seu cónxuxe Juan Carlos González presidiron a Asociación do Entroido Ribeirao.

9. A prohibición do Entroido

Desde o século XIV ata a década dos setenta do século pasado houbo ordes, decretos e bandos máis ou menos restritivos segundo a conxuntura política existente. Aparentemente o temor a comportamentos agresivos e bruscos era o que estimulaba os políticos para impedir a celebración deste festexo. Porén, a razón específica radicaba na crítica que se realizaba das normas viventes usando a sátira, a burla, a risa etc. As prohibicións desta festividade tiveron unha maior forza durante o franquismo ao unírense o poder civil e eclesiástico (Vázquez, 1995, p. 252).

Fig. 28. Parte superior do pucho.

Así o poder civil por medio da Dirección Xeral de Seguridade sacou á luz o seguinte texto:

Próxima la semana de quincuagésima y continuando en vigor la prohibición de toda manifestación callejera de Carnaval, aunque tolerados en privado los bailes de sociedad con trajes de época que no constituyan disfraz, y sin velar el rostro en ningún caso, o momentánea aparición en las calles de personas que con uno de dichos atuendos autorizados en su inevitable desplazamiento de ida y regreso, puedan servir de pretexto para presentarse en público arbitrariamente disfrazados con ropas astrosas unos e incurriendo otros en la poco original y recusable extravagancia de vestir prendas de su sexo contrario, la cara tiznada y dando muestras

en chabacanas pandillas de una ruidosa euforia a la que no suele ser ajena la ingestión alcohólica, que les ayuda a vencer el pudor de su ridícula situación, para evitar estos excesos se recuerda la prohibición existente y se hace público que los agentes de la autoridad procederán a la detención de estos tozudos de mal gusto, que serán severamente sancionados.

Pola súa banda, a igrexa continuou condenando o festexo malia que diferentes comunidades eran partidarias de mantelo. De aí que mandase celebrar, como acto de desagravio, triduos, vixilias e adoracións nocturnas (Cocho, 1992, p. 321).

Con todo, un número considerable de comunidades rurais seguiu celebrando o Entroido malia os apercibimentos e as multas correspondentes. Isto foi o que aconteceu en Santiago de Arriba, onde varias veces tivo a parroquia que pagar varias multas durante o réxime franquista e, máis concretamente, entre as décadas dos corenta e setenta.

Tivo moita sona no contorno o que sucedeu nun Entroido dos anos cincuenta do século pasado.

Houbo unha denuncia dun crego no *cuartelillo* da Garda Civil, o que deu lugar a que o brigada, que tiña o alcume de "Tocamadera" acudise á parroquia con dous números do posto. Logo de chegaren fixo un parte do acontecido, colleu o mellor cinto que había, e levouno para o *cuartelillo*. Menos mal que, grazas a uns bos amigos da parroquia que tiñan influencia coas institucións, conseguíuse cambiar as campañas boas por outras ruins. De tódolos xeitos houbo que pagar unha multa de trescentas pesetas naqueles tempos aos que fixo fronte a parroquia⁵⁵.

Co paso dos anos houbo que pagar outras de menor contía para recuperar os traxes, os panos e ata o pucho. Todo isto foi rematando coa chegada dun novo tempo de máis permisividade e tolerancia ata chegar aos tempos actuais nos que está vixente o Estado de Dereito.

⁵⁵ Informante: Pepe do Pataco. Santiago de Arriba. Conversas con J.M. Blanco Prado.

Fig. 29. Volantes coas carautas.

10. Proxección deste Entroido ao exterior

O Entroido Ribeirao de Santiago de Arriba estase dando a coñecer ao exterior de tres xeitos:

1. Nos días de festividade do Entroido, hai varias actuacións dos volantes, dos maragatos e dos mecos no Campo do Moredo.

2. En días anteriores ao Entroido ou mesmo noutras datas, a Asociación do Entroido de Santiago de Arriba xestionou varias actividades coa finalidade de dar a coñecer este Entroido ao exterior. Así, facendo unha breve lembranza da primeira década do século XXI cómpre salientar as seguintes actividades:

No ano 2003 fíxose un acordo coa Asociación Xosé Soto de Fión (O Saviñao) para levar a cabo unha exposición permanente das personaxes do Entroido ribeirao.

No ano 2009 colaborouse nun congreso celebrado na cidade de Ourense sobre "O Entroido".

Houbo unha participación relevante no "proxecto Ron-sel", organizado pola Universidade de Vigo.

Entre os anos 2008 e 2010 este Entroido deuse a coñecer en diferentes desfiles celebrados nas cidades de Ourense, Pontevedra e Lugo.

Ademais, a súa presenza foi palpable na TVG, no programa "Luar", presentado por don Xosé Ramón Gayoso e tamén, en Localia Televisión (Lugo).

Na segunda década e no momento actual tamén é mester sinalar as seguintes accións:

Fig. 30. Participación feminina. Volantes.

1ª. No ano 2012 este Entroido deuse a coñecer nun desfile celebrado na vila de Potes (Cantabria). Neste mesmo ano, foi relevante a participación deste Entroido no "Folión dos Carros" de Chantada.

2ª. En anos sucesivos, este evento festivo manifestouse por medio de desfiles en varias vilas e cidades, como Xixón, Salcedo (A Pobra de Brollón), Viana do Bolo (Ourense), Lugo, Santiago de Compostela e Vilariño de Conso (Ourense). Así mesmo, este Entroido desfilou nas mascaradas internacionais de Lisboa e Vilariño de Conso (Ourense).

3ª. Durante o ano, Xoán Carlos González e outros membros da "Asociación do Entroido Ribeirao" como Marisé Rei e Xosé Manuel Seixas, imparten charlas por diferentes colexios, e institutos explicando os pormenores deste Entroido. É moi meritoria a tarefa que está a impartir dende hai anos Marisé Rei por moitos colexios e institutos ao facer talleres sobre a maneira de confeccionar o pucho⁵⁶. Ata este momento, este labor levouno a cabo en colexios e institutos (I.E.S.) das seguintes localidades: Antas de Ulla, Becerreá, Castro de Ribeiras de Lea, Castroverde, Chantada, Guitiriz, Lalín, Lugo, Taboada... Trátase dunha tarefa moi dinámica que vai continuar nos próximos anos.

Fig. 31. Volante con pucho e maragato atravesando os campos e hortas accedendo ao Campo do Moredó.

11. Algunhas consideracións antropolóxicas sobre o Entroido de Santiago de Arriba

Este Entroido segue sendo un dos poucos existentes nunha aldea en Galicia, que se celebra durante catro días e que conserva os seus sinais de identidade. "É un Entroido de aldea pequena, que o fai moi interesante ao quedar no núcleo da localidade"⁵⁷. Un dos trazos máis peculiares deste Entroido é a función fecundadora e fertilizante, que tiveron e seguen tendo "os volantes" na Ribeira chantadina": é dicir, dende sempre, os volantes pasan polas hortas e polas terras de labor, o que se considera como algo benfeitor para as mesmas, ata o punto de que os mesmos propietarios acceden gustosos e mesmo queren que se leve a cabo este ritual de paso por elas. Desde a nosa óptica, este ritual fecundador por parte dos volantes está ligado á interacción cromática desta máscara na súa totalidade —e moi especialmente a dun dos seus elementos, como é o "pucho"— coa natureza, que vai amosando diferentes cores segundo a época do ano.

A diversidade de colorido, que amosa o pucho, en canto aos *plumachos*, as flores de papel e a diversidade de colonias, estase identificando coa unidade de cores, que mostra a natureza en canto aos seus froitos, flores prantas, etc.⁵⁸.

56 O elemento básico que porta o volante, que ademais leva unha carauta e un cinto de campaiñas.

57 Informante: Carlos Puga (Vigo).

58 Informante: Marisé Rei (Santiago de Arriba).

Fig. 32. Oficio. “Despois de esfoliar, follar”.

Con respecto ás campañas, sabemos que, dende a época antiga, tanto o xudaísmo como o cristianismo atribuíronlle ao seu son propiedades específicas para esconxurar os espíritos maléficos

Todos sabemos da importancia das campás da igrexas para evitar ameazas como treboadas ou para facer fuxir aos nubeiros e tronantes, personaxes da nosa mitoloxía popular causantes dos lóstregos e da sarabia (Blanco e González, 2006, p.135).

Polo tanto, é probable que os sons das campañas fosen un signo de vitalidade, mais tamén un arredamento de todo aquilo que provoca o mal.

Por outra banda, as máscaras son un símbolo relevante da inversión da orde e dos valores que se converten dalgún xeito nunha representación do home como animal fronte ao home nun ámbito social. En consecuencia, é patente o enfrontamento entre natureza e cultura.

Así mesmo, algunhas prácticas rituais do Entroido acaidan o indicador da identidade local en contraposición á uniformidade forzada pola globalización, de aí que para os veciños de Santiago de Arriba este Entroido sexa, pola súa orixinalidade e singularidade, un importante elemento de identidade desta comunidade. Tamén hai un sentido de apertura de cara ao exterior que se manifesta ben en dalo a coñecer no propio Campo do Moredo e, tamén, noutras localidades. No primeiro caso, dáselles mesmo a oportunidade ás persoas que veñen ao mediodía para coñecer o festexo de poder xantar cos que van participar posteriormente.

O que vén de fora é un máis, mesmo pode xantar con nós se chega ao mediodía. Desexamos, que se siga coñecendo en todas as partes, máis non queremos que se masifique como está sucedendo noutros lugares. Aquí fíxose, e estase a facer un traballo de recuperación moi relevante⁵⁹.

Fig. 33. Oficio. “Se queres sembrar, terás que abonar”.

Este festexo manifesta en si mesmo a risa polo que está acaecendo, produto da teatralidade, da inversión de situacións e da parodia de diferentes feitos da vida real. Polo tanto, non resulta estraño pensar que aos que mandaban hai anos os inquietara coa risa do pobo, xa que ía dirixida de cara a unha legalidade vixente imposta rixidamente.

59 Informante: Xoán Carlos González. Santiago de Arriba.

Finalmente, é mester indicar que estamos nun tempo onde a liberación da sensibilidade é máis notoria e isto faise patente na ruptura das normas que oprimen a conduta dos integrantes dunha comunidade. Polo tanto, todo evento festivo, posibilita un tránsito do cotiá a unha situación na que poden ter lugar a espontaneidade, a diversión e o relaxamento dos costumes.

Fig. 34. Un pucho grande e outro pequeno.

Bibliografía

Amarelle, R., (2006). *Galicia en Entroido*. Santiago. Xunta de Galicia, pp. 44-47.

Araúxo, E., (1992). *Referencia ao Domingo Lambedoiro de San Pedro de Líncora*. p. 93.

Araúxo, E., (2014). *Se toda a Vida dos Vello e dos por nacer (O Entroido Ribeira)*. Santiago de Compostela: Amastra-N-Gallar.

Blanco Prado, J. M., (2005): Primeira exposición sobre o Entroido na provincia de Lugo. *Boletín do Museo Provincial de Lugo*. Servizo de Publicacións da Deputación Provincial, pp. 203-222.

Blanco Prado, J.M., (2009). O Entroido na Diocese de Lugo. Achegas históricas ao Entroido na Ribeira de Chantada, *Lucensia*, nº 39, Lugo, pp. 363-370.

Blanco Prado, J.M., (2010). O Entroido na Diocese de Lugo. Achegas históricas ao Entroido na freguesía del Salcedo, *Lucensia*, nº 40, Lugo, pp. 163-77.

Blanco Prado, J.M., (2012). 2ª Exposición sobre o Entroido na provincia de Lugo, *Boletín do Museo Provincial de Lugo*. Servizo de Publicacións da Deputación Provincial.

Blanco Prado, J.M., (2012). O Entroido na Diocese de Lugo, III, O Xoves de Compadres e o Xoves de Comadres nas Terras de Lemos, *Lucensia*, nº 45, pp. 378-389.

Blanco Prado, J.M., (2012). *O Entroido en imaxes: mostra fotográfica da provincia de Lugo*. Deputación de Lugo. Vicepresidencia. Rede Museística.

Blanco Prado, J.M., (2013). Aportacións sobre o Entroido Lucense. *Anuario Brigantino* nº 36, Betanzos (A Coruña), pp. 495-513.

Blanco Prado, J.M., (2014). Autor da foto da portada do libro *O Teatro no Entroido de Salcedo (A Poboia de Brollón)*, Lugo: Deputación Provincial.

Blanco Prado, J.M., (2016). O Enterro da Sardiña na cidade de Lugo. Anos 1985-2002, *Anuario Brigantino*, nº 39. Betanzos (A Coruña).

Blanco Prado, J.M., (2017). *Terceira Exposición do Entroido na provincia de Lugo*, Mesón do Forno, Lugo.

Blanco Prado, J.M., (2019). O Enterro da Sardiña na cidade de Lugo. Anos 2003-2012. *Croa*, nº 29, pp.118-143.

Blanco Prado, J.M.,(2022). Novas achegas históricas sobre o Antroido de "Val de Francos" (Castro de Rei) (Lugo). Segunda década do Século XXI, *Croa* nº 31, pp. 96-127.

Blanco Prado. J.M., (2023). Achegas etnohistóricas ao Entroido da parroquia de Bazar (Castro de Rei) (Lugo) no século XXI, *Croa* nº 32, pp. 129-149.

Blanco Prado, J.M., ("s. n."). O Enterro da Sardiña en Vilalba (Lugo) dos anos 2003 ao 2006, *Pena do Encanto* nº 12, (*Boletín Informativo do Instituto de Estudos Chairegos*). Vilalba: Instituto de Estudos Chairegos, pp. 7-18.

Blanco Prado. J.M., ("s.n."). Rituais ancestrais do Entroido. Achegas históricas á corrida do galo en Galicia e nos concellos chairegos de Castro de Rei e Cospeito, *Pena do Encanto* nº 11 (*Boletín Informativo do Instituto de Estudos Chairegos*).Vilalba: Instituto de Estudos Chairegos, pp. 9-23.

Blanco Prado, J.M. e González Reboredo, X.M., (2006). O Entroido na Ribeira Sacra e en Salcedo. O volante, o peliqueiro e o oso. *Tempos de Festa*. t.I. A Coruña: Fundación Caixa Galicia, pp. 127-137.

Blanco Prado, J.M. e Pernas Bermúdez, C., (2009). Achegas históricas ao Antroido de Val de Francos (Castro de Rei) no século XXI, *Croa*, nº 19, pp. 58-83.

Blanco Prado, J.M. e Pernas Bermúdez, C., (2012). O Entroido Ribeirao. Santiago de Arriba (Chantada) (Lugo), *Croa*, nº 22, pp. 78-105.

Caro Baroja, J., (1979). *El Carnaval. Análisis hitórico-cultural*. Barcelona: Taurus.

Cocho, F., (1992). *O Carnaval en Galicia*, Vigo: Ed. Xerais, p. 321

Chao Rego, X., (1993). O Entroido é unha entrada. En: *Máis de media ducia de escritores chairegos e o Antroido*. Coord. X. M. Carballo Ferreiro. Lugo: Consellería de Educación e Ordenación Universitaria. Dirección Xeral de Política Lingüística.

Fidalgo Santamariña, X.A., (2009). IV. Cara a unha busca do sentido do Carnaval Ourensán. En: *As Caras do Entroido Ourensán*. Ourense: Deputación de Ourense. Fundación Caixa Galicia.

Figueiras Rio, A., ("s. n.") *Modernización dunha Comunidade do Rural Galego. Análise Antropolóxica das iniciativas vinculadas co Concello de Chantada*. I Certame de

Investigación do Condado de Pallares. Guntín (Lugo): Ed. Asociación de Amigos do Mosteiro de Ferreira de Pallares, pp. 47-62.

Figueroa Paz, A., ("s. n.") . Experto en Sistemas de Información Xeográfica (Six). Autor dosmapas de localización.

Gaignebet, C., (1984). *El Carnaval. Ensayos de mitología popular*. Barcelona: Ed. Alta Fulla.

García Cendán, B., ("s. n.") O desacougo da risa. En: *Máis de media ducia de escritores chairegos e o Antroido*. Lugo: Consellería de Educación e Ordenación Universitaria. Dirección Xeral de Política Lingüística.

García Santos, A., (2019). *Antroidos e Máscaras na Galiza Rural*. De Nos. Monografías con perspectiva galega. Compostela. Galiza: Ed. Sermos Galicia, pp. 78-79.

Gondar Portasany, M., (1993). *Crítica da razón galega. Entre o nós-mesmo e o nós outros*, Vigo: A Nosa Terra, pp. 173-174.

González Fernández, O. J., (2014). *Mascaradas de la península ibérica*, Oviedo: Ed. Autor.

González Pérez, C., (1991). *As festas cíclicas do ano, Santiago de Compostela*: Manuais do Museo do Pobo Galego, nº2.

González Reboredo, X.M., (1997). *Guía de festas populares de Galicia*. Vigo: Galaxia.

González Reboredo, X.M., (2006). A Mesta Fraga das Festas de Galicia. En: *Tempos de Festa en Galicia*, t.I. *Entre os Reis e o Mes de Maio*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia

González Reboredo, X.M., (2009). As caras do Carnaval na periferia da provincia Ourensá. O sur da provincia de Lugo. En: *As Caras do Entroido Ourensán*. Ourense: Deputación Provincial, pp. 276-290.

González Reboredo, X.M. e Mariño Ferro, X.R., (1987) *Antroido en Galicia*. A Coruña: Deputación Provincial.

González Rei, I., (2010). Contos do meu amigo Pepe. En: *Revista Dixital Etnografía*, www.mesondoforno.com.

Lisón Tolosana, C., (1971). *Antropología cultural de Galicia*. Madrid: Editorial siglo XXI.

Lisón Tolosana, C., (2012). *Teoría Etnográfica de Galicia. Antropología cultural de Galicia*, IX, Madrid: Akal.

Mariño Ferro, X.R., (2003). *O Entroido ou os Praceres da carne*: Sada (A Coruña). Ed. do Castro. Cadernos do Seminario de Sargadelos, 84.

Rielo Carballo, N., (1975). *Inventario Artístico de Lugo y su provincia*. t. I. Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia. Servicio Nacional de Información Artística, Arqueológica y Etnológica, p. 127.

Risco, V., (1979). *Historia de Galicia, dirixida por Ramón Otero Pedrayo. Etnografía. Cultura Espiritual*. Madrid: Akal.

Taboada Chivite, X., (1980). *Ritos y creencias gallegas*. A Coruña: Edicións Sálvora.

Vázquez Rodríguez, X. M., (1995). O entroido nas ribeiras de Chantada. A persistencia da festa. En: *Boletín do Museo Provincial de Lugo*. t. VII. vol. 2, pp. 249-258.

WEBS

Blanco Prado e González Rei, I., (2010). Os contos do meu amigo Pepe. En: *Rev. Dixital: Etnografía*. www.mesondoforno.com.

Pizarro, V. M., Entroido Ribeirao. En [https:// ciudad-dormida. Blogspot.com](https://ciudad-dormida.blogspot.com).

Informantes: Xoán Carlos González; Marisé Rei; Iván González; Carmen Rei e o seu cónxuxe Alberto; Ignacio Gayoso; Luís Prado; Carlos Rei Álvarez (Morito); Jordi González; Oscar Gayoso; Alexandra Cabanas; José Manuel Seixas; Loís Prado; Carlos Vigo Varela; Beatriz González e o seu conxuxe Antonio; Jennifer Prado; David Rivera; Jandro Barciela; Esteban Lago; Oscar (o das viñas); Rafael.